

HOPP LAJOS

A fordító Mikes Kelemen

UNIVERSITAS KÖNYVKIADÓ

BUDAPEST, 2002

I. A levélíró Mikes fordítói munkássága

1. A rodostói író francia fordításai

Zágoni Mikes Kelemen úgy él a köztudatban, mint a régebbi magyar széppróza legjelesebb „levélírója”, a legszebb irodalmi levelek szerzője. A fordító Mikes sokáig háttérben maradt; franciából fordított kézíratainak túlnyomó része több mint két évszázadon át szerényen meghúzódott a Nemzeti Múzeum kéziratárának polcain. A rodostói levélírónak a 18. század végén szerencsésen hazakerült irodalmi hagyatéka – a *Törökországi levelek* és a *Mulatságos napok*, s néhány töredék kivételével – kiadatlanul maradt.

A fordító Mikes háttérben maradását a levélíró hallgatása is előidézte. A *Leveles-könyv* írója sehol sem tesz említést arról, hogy valaha is foglalkozott volna idegen nyelvű művek magyarra történő átültetésével. Pedig ismerjük nevezetes levelét, amelyben az erdélyi nemes ifjak iskolázását bírálva, szól a fordítói munka fontosságáról, egyéni és országos hasznáról.¹

De élete vége felé írt misszilis leveleiben nem állhatta meg, hogy háromszéki atyafiságának tudomására hozza: szülőföldjétől elszakadt élete, hazájától távoli bujdosása nem múlt el nyomtalanul. „Tudom, hogy kedves öcsémuram azt is akarná tudni, hogy miben áll a foglalatosságom. Itt a világi bajtól, dologtól, gondtól ment vagyok, a csendes életet a könyvek fordítására szentelem, és sok francia könyveket magyarrá változtattam, amelyekből, ha alkalmatosságom adatik, öcsémuramot is részeltetem.”² S egy esztendő múlva, 1760 márciusában az ősz Mikes útnak indította Erdélybe egyik kedves munkáját. Mostohatestvérének küldött levele végén ezek a büszke öntudattal írott sorok olvashatók: „Egy könyvet is küldök öcsémuram, ha lehet... Az én ítéletem szerint méltó, hogy kinyomtassák. Az első auctora spanyol jezsuita volt, azután franciára fordították, a franciából székely nyelvre.”³

¹ 62. lev. Rodostó, 1725. Mikes ÖM, I, 109.

² Br. Huszár (Boér) Józsefnek Constantinapoly, 5 jan. 1759. ÖM I, 304 és 817–818.

³ Br. Huszár (Boér) Józsefnek Rodostó 25 Marty 1760. ÖM I, 315; A Keresztnek királyi uttya c. kézitról, I, 825, 827.

A levélíró Mikes egy világiás műfajú, szépirodalmi szférában kezdte el alkotói tevékenységét; négy évtizeden keresztül folytatott irodalmi levelezésével párhuzamosan hatalmas méretű fordítói munkásságot fejtett ki, olyannyira, hogy életének utolsó két évtizedében irodalmi működésének súlypontja a fordításra helyeződött át. Összesen tizenkét prózai munkát fordított franciából magyarra, több mint hétezer kéziratoldal terjedelemben.

Mikes minden kézírata névtelen. Az anonimitás az író korában elterjedt, tudatos írói magatartást takar. Jellemző a francia barokk és klasszicizmus korára, s a korai felvilágosodás évtizedeire is. A Mikes által lefordított francia könyvek közül is több anonim kiadásban jelent meg először. Az ő esetében a kordivat mellett egy kényszerítő okkal is számolnunk kell. A rodostói író nem akarta, hogy neve, az „örök hűtlenségben” elmarasztalt, „fő- és jószágvesztésre” ítélt, kegyelemért folyamodott, de „gráciát” nem kapott bujdosó erdélyi nemes meghurcolt neve elijessze a hazaiakat munkáinak olvasásától és kinyomtatásától. Mert hogy Mikes „az otthon maradottak” okulására, hazai közönségnek szánta őket, az bizonyos; könyveinek ajánlásai és misszilis levelei is tanúsítják, hogy „előljáró beszéd”-eiben aposztrofált „kedves olvasó”-ja erdélyi.

Az író ismert megnyilvánulásai arra engednek következtetni, hogy „magyarrá változtatott” műveivel az „auktorok” táborába óhajtott lépni; ezt a munkát talán komolyabb irodalmi cselekedetként értékelte, mint saját kedvtelésére írott *Leveleskönyvét*.⁴

Az írói tudatosság és önállóság nyomaival bőven találkozunk Mikes fordításaiban. Módszere és fordítói szemlélete már hasonlít ahhoz a magatartáshoz, melyet a fiatal Kazinczy fogalmazott meg a század végén: „Meg akarom érdemelni, hogy fordításaim originális darabok gyanánt tartassanak” (1793).

Az egykori udvari apród fordítói kezdeményezése, irodalmi és erkölcsi célkitűzése az író és politikus Rákóczi s a fejedelmi kancellária által propagált nemesi–nemzeti ideológia hazai kulturális és művelődési programjához kapcsolódik. De franciaországi éveinek tapasztalatai erősítették meg benne igazán, hogy a nemzeti kultúra megteremtésének egyik fontos eszköze az anyanyelv kiművelése, a nemzeti nyelvű tudomány, irodalom és kultúra ápolása. Mikesnél ez a gondolat modern formát öltött; a nemzeti művelődés, az „esméret” anyanyelvi terjesztésének ügye az ablakok kitárását jelentette az európai civilizációra.

A fordítás igénye és gyakorlatias vallásos célzatú művelése Mikes ifjúkorában terjedőben volt. Katolikus és protestáns szerzők egyaránt foglalkoztak kegyességi művek magyarra történő átültetésével. A fejedelmi mecénás támogatását keresve, Rákóczinak ajánlotta munkáját Huszti István, Komáromi János és Újhelyi István; a prózai fordítók között található a Mikes apródkorából jól ismert Ráday Pál kancellár,

⁴ Mikes tisztában volt levélíró művészetének értékével is, önmagára gondolt, amikor „nénje” leveleit kinyomtatásra méltónak ítélte: „Én leginkább azon búsulok itt, hogy hol nyomtassam ki a kéd leveleit. Ha olyan könnyen meglehetne, amint azt megérdemlenék, nem kellené törődnöm, mert azt tudom, hogy mások is gyönyörűséggel olvasnák.” 59. lev. Rodostó, 1725. ÖM I, 100.

valamint gróf Pekry Lőrinc generális és felesége, Petrőczy Kata Szidónia, később a kibujdosott udvari marsall hitvese, Vay Ádámné Zay Anna is.⁵ A főleg vallás erkölcsi célzatú fordítások mellett új igények mutatkoztak a Zrínyi óta elsorvadt katonai irodalom területén is.

Az emlékiró Rákóczi tanúsága szerint szükség volt a kuruc tisztek katonai képzettségének előmozdítására, megfelelő hadtudományi ismeretek kézikönyvszerű összefoglalására. A gyakorlati és elméleti igény együtt jelentkezett. Az idegen nyelvű könyvek olvasásában jártas fejedelem például Pekry generális tudatlanságát kárhóztatva, utasítja, hogy kérjen tanácsot az udvari palotások ezredesétől, Szent-Iványi Jánostól, „akinek legalább némi – könyvekből szerzett – elméleti jártassága van”.⁶ Éppen őt bízta meg 1708 áprilisában az addig is haszonnal forgatott G. A. Böckler: *Schola militaris moderna* című német nyelvű katonai kézikönyv századvégi kiadásának⁷ lefordításával. A modern hadtudomány iskolájáról szóló munka előkészítésével egyidejűleg Rákóczi maga is hozzáfogott egy katonai traktátus megírásához. Részben diktált, részben saját kezűleg írt, csonkán fennmaradt kézírata, a *Hadakozó embernek tanító scholája*, valószínűleg 1707–1708-ban keletkezett.⁸ A „boldog emlékezetű” Mátyás királyt idéző bevezetése s első két fejezete: „Az hadi disciplináról” és „Az Hadakozásnak Fejéről, az Országló Fejedelemtől”, Rákóczi eredeti munkájának látszik. A harmadik („Az Fű Generalisról”) és a félbemaradt negyedik fejezet („A Táborozásról”) François La Valière nevű francia szerzőnek az előző század derekán készült s később egy négykötetes katonai kézikönyv negyedik részeként is megjelent, *Pratique et maximes de la guerre* c. művéből való fordítás.⁹ Rákóczi nem elégszik meg a hadviselés gyakorlata és elvei kérdéskörét tartalmazó francia szöveg lefordításával, hanem azt is megmagyarázza, miért van szükség ilyen hadtudományi munkára, s hogyan kell értékelni a hadjáratot vezérlő fejedelem méltóságát. Az abszolút uralkodó eszményi alakjának megrajzolásával az állambölcseleti szempontokat összekapcsolja a katonai szakkérdésekkel. Rákóczi önállóságról, írói és fordítói erényekről tesz tanúságot. Szemmel láthatóan küzd a kifejezésbeli, mondatszerkesztési nehézségekkel, de magyaros fordulatokkal, elvont kifejezések átültetésével, az új katonai műszavak alkalmazásával is próbálkozik. Mondatról mondatra követi mintáját, de el is hagy belőlük, s nem törekszik a szószerinti tolmácsolásra, hanem világosan, rövidebben adja vissza a francia szerző helyenként bőbeszédűnek tűnő fogalmazását. A befejezetlen mű, gyakorlati célkitűzése mellett is, stiláris és szerkesztői gonddal készült alkotásának tekinthető.

⁵ A magyar irodalom története, 1600–1772, 2. k. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964, 352–353.

⁶ II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. – Mémoires du prince F. II. Rákóczi... Ford. Vas István; tanulmány és jegyz. Köpeczi Béla; a szöveget gondozta Kovács Ilona. Archivum Rákócziánium III/I, Bp. 1978. 401.

⁷ Frankfurt 1685.

⁸ V. Windisch Éva: Rákóczi Ferenc ismeretlen hadtudományi munkája. Itk 1953, 29–56.

⁹ Hága 1693, I–IV.

Politikai s pedagógiai megfontolásból került a fordító kezébe Fénelon polémikus állambölcseleti munkája, *Les aventures de Télémaque*. Az 1699-ben megjelent politikai kalandregény két év múlva már megvolt az ifjú Rákóczi könyvtárában.¹⁰ Fejedelemsége idején ezt a művet szemelte ki udvari nevelő intézménye, a Nemes Ifjak Társasága tagjainak egyik didaktikai olvasmányul. Éppen az idő tájt, mikor Mikes Rákóczi mellé került, latinra akarta fordíttatni, de csak töredéke készült el. Az *Eventus Telemaci, filii Ulyssys* c. kézirat az első könyv egy részének fordítása, valószínűleg Rákóczi saját kezű javításaival.¹¹ A század elején megújult Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelem és a centralizált államszervezetre épülő új magyarországi konföderációs kormányzat gyakorlati kérdései, a jó uralkodó eszményével összefüggő államelméleti maximák tették időszerűvé a francia államregény morális politikai gondolatait.¹²

A fordítás segítségével történő modern tájékozódásnak nyoma van Mikes *Leveles-könyvében*, főleg az ifjak nevelésével kapcsolatos leveleiben. „Ha a fiakat csak arra vennék is, hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulásokat a közönséges jóra fordítanák, mivel sokan vannak olyanok, akik arra alkalmasak volnánk. És ha csak egy könyvet fordítana is meg életében, azzal mind magának, mind másoknak használna...”¹³ Mikes ekkor már megkezdte fordítói tevékenységét, de nem az otthon inkább elterjedt latin nyelvű munkákból, hanem az általa jól ismert francia könyvekből. Érthető, hogy képzelt levelezőtársával is beszélget a fordítás és a nyelvtanulás hasznáról, anélkül, hogy magára terelné a figyelmet. „Azt írta volt kéd a minap, hogy már ért franciául. Aztot igen jól cselekszi kéd, hogy idegen nyelvet tanul. Bár a mi földink azon volnának, hogy idegen nyelvre tanyíttatnák gyermekeket...”¹⁴ A francia példa Mikes számára azért is vonzó volt, mert személyes élményein, olvasmányain és élettapasztalatán túl Rákóczi politikai megfontolásai Franciaország felé orientálták. „Arról igen okosan gondolkodik kéd, hogy úgy szeretné neveltetni a fiát és leányát, valamint ott Pérában nevelik a franciák, ... de az országokban kellene látni, hogy a nemesember gyermekeit mint nevelik. A' való, hogy nekik magok királyok vagyon, és ahol mindenféle tudományok és mesterségek virágoznak. Az is való, hogy egy országnak a boldogsága az ifjakot való jó neveltetésekből áll...” (62. lev.) A fejedelem kisebbik fiának Törökországból történt távozásakor Mikes még egyszer visszatér erre a

¹⁰ Heckenast Gusztáv: II. Rákóczi Ferenc könyvtára (1701). Itk, 25–36; Köpeczi Béla: Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja. Bp. 1982, 155, 224.

¹¹ Köpeczi B.: Fénelon Telemachosának első magyarországi fordítási kísérlete. FK 1969, 1–18.

¹² De a jó uralkodó eszménye, a törvényhozás és az ideális kormányzás filozófiai problematikája, valamint a despotizmus és rendiség dilemmája később, a felvilágosult abszolutizmus évtizedeiben is foglalkoztatta a literátor kortársakat. A Telemachos első magyar tolmácsolója gróf Haller László (1717–1751) volt. Telemakus bujdosásának történetei (Kassa 1755, 1758², 1770³, 1775⁴) a fordító halála után jelent meg.

¹³ 62. lev. ÖM I, 39.

¹⁴ 27. lev. Jénikő, 1719. ÖM I, 39.

témára: „György herceg tegnap elmene innét egy francia hajón Franciaország felé. Legnagyobb fogyatkozást azt találok benne, hogy magyarul nem tud. De a' nem az ő vétke, németek nevelték, akik csak a miatyánkot sem engedték volna, hogy magyarul megtanulja... ahová megyen, az az ország még nagy hasznára lehet, mert jó iskola.”¹⁵

A magyar fordító céltudatos törekvései mögött olyan szándék is rejlett, hogy a fejlettebbnek ítélt francia társadalmi és kulturális eszméket székely–magyar köntösbe öltöztetve, ízlésének megfelelően terjessze hazájában. A „jó iskola” iránti tájékozódásának időszerűségét az a tény igazolja, hogy a magyarországi felvilágosodás vezéralakja, Bessenyei György, a 70-es években a fordítások fontosságát a nyelvművelés felvilágosodott programjába foglalja.

A francia irodalomnak számos közvetítője volt a 18. századi Magyarországon. Mikes kiemelkedik valamennyi közül,¹⁶ mert Erdélyben, a kolozsvári kollégiumban, II. Rákóczi Ferenc fejedelmi udvarában, Lengyel- és Franciaországban (1711–1713–1717) szerzett műveltségével, irodalmi kultúrájával és törökországi munkásságával a legtöbbet fordító magyar író volt a felvilágosodást megelőző évtizedekig.

A fordító Mikes alkotó tevékenysége folyamatának feltárása sokáig váratott magára; hatalmas arányú fordítói munkásságának értékelését még nem végezte el az irodalomtörténetírás. A századforduló táján megjelent forrástanulmányokhoz képest főleg Zolnai Béla vizsgálódásai jelentettek előrehaladást.¹⁷ Bizonyos, hogy a fordítások sokoldalú, elmélyült vizsgálata új megvilágításba helyezi a korai felvilágosodás irodalmi periódusának legjelentősebb prózaírójáról rajzolt hagyományos képet. A fordított munkák bevonásával folytatódó kutatások elősegítik a rodostói levélíró és fordító irodalomszemléletének, a *Leveleskönyv* és a fordítások világnézeti összefüggéseinek nyelvi, stílustörténeti jelentőségének, Mikes teljes életművének értékelését. Mindez hozzájárul írói művészetének, műveinek jobb megértéséhez.

Sajátságos vonása ezeknek a mikesi műveknek, hogy a fiktív leveleiből világias gondolkodásáról és szépirói fantáziájáról ismert, kedélyes tollú Mikes fordításai között számos moralizáló, spirituális-elmélkedő jellegű, kegyességi, történeti értekező, pedagógiai érdekű munka található. A fordító és levélíró Mikes irodalomszemléletében vannak közösnek mondható, egymást erősítő, de eltérő vonások is. Egy ilyen szemléletbeli megkülönböztető tendencia a fordító Mikesnek a vallásos didaktikus munkák

¹⁵ 88. lev. Rodostó, 1728. ÖM I, 160.

¹⁶ Baranyai Zoltán: Francia eredetű széppróza-fordításainak a XVIII. században. (Bibliográfiai vázlat) MNy 1927, 426–437; György Lajos: A magyar regény előzményei. Bp. 1941; Vörös Imre: XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből. Bp. 1987.

¹⁷ Dézsi Lajos: Mikes fordításairól. Itk 1904, 177–191. Klny. Bp. 1905, 20; Király György: Mikes Kelemen fordításai. EPhk 1912, 21–28; Zolnai Béla: Mikes és a francia szellemi élet. EPhk 1921, 39–45, 90–104. 1922, 25–32; Zolnai: Az irodalmi gondolat (Vázlat és előtanulmány.) Széphalom 1930, 17–19, 75–79; Zolnai: Mikes eszményei. (Király György emlékeztetése.) Minerva 1937, 3–55.

iránti növekvő érdeklődése. Ugyanakkor szembetűnő, hogy a Mikes-fordítások fele beszélgető, párbeszédes formában írt próza.

A francia barokk és klasszicizmus átmeneti korszakából, illetve a 17. és 18. század fordulója körüli évtizedekből való didaktikus és kegyességi oktató művek régies színezetű és szemléletű irodalmiság forrásának tűnnek. Igaz, hogy Mikes idejében, a késő barokk periódusban, a magyarországi és erdélyi kézirat- és fordítási irodalom korában az efféle moralizáló könyvek a műveltebb nemesi rétegek irodalmi olvasmányának számítottak. S szem előtt tartandó az is, hogy a különféle egyházi műfajok és vallásos áramlatok a hazai irodalmi és nyelvi fejlődésben még fontos szerepet játszottak.¹⁸

A világi tartalom szemszögéből Mikes fordításai a bibliai-vallásos és a világi szemlélet egymásmellettségére mutatnak, s kézzel fogható például szolgálnak a barokk vallásos (teológiai) műveltség szétválásának, az írói világnézet rétegződésének, az irodalomszemlélet elvilágiasodása bonyolult folyamatának vizsgálatára. Természetes, hogy ebben a változó korszakban, a retorikus, didaktikus literatúrából a szépirodalomba való átmenet évtizedeiben Mikes életművében vannak modern irányba mutató és a múltra visszatekintő vonások. A régi és az új elemek közötti ellentmondások Mikes irodalomszemléletében és életfilozófiájában még megférnek egymás mellett; egyes műveiben keverednek, de túlsúlyra is juthatnak modern vagy régies elemek, a bujdosó különleges életkörülményeit és az író világnézetét tükröző sajátos irodalmi vonások és megnyilatkozások.

Mikes Kelemen összes művei kritikai kiadásának megvalósulásával első ízben próbáltuk összefoglalni mindazt, ami a kézirat hagyománnyal, a forráskutatással, a fordítások, átdolgozások értékelésével kapcsolatban a régebbi és a legújabb Mikes-kutatások eredményei közt eddig fölmerült. Bizonyos részletkutatások és összevetések esetén, valamint francia szövegidézetek alkalmával a hatkötetes betűhív kiadásra¹⁹ hivatkozunk. Az író fordításainak, kiadatlan kéziratainak hozzáférhetővé válásával lehetőség nyílik az eszmetörténeti szempontból is izgalmas folyamatok elemzésére, a Mikes-kutatások elmélyítésére, írói értékeinek további feltárására, helyének pontosabb kijelölésére a Rákóczi-szabadságharc és emigráció művelődéstörténetében és a magyar irodalom 18. századi fejlődéstörténetében.

¹⁸ A magyar irodalom története, 525–526.

¹⁹ Mikes Kelemen összes művei. Szerk., sajtó alá rend. Hopp L. Bp. 1966–1988. I–VI; a Leveleskönyv és a Mulatságos napok modern helyesírású idézéséhez vö. Mikes Kelemen művei. Szerk., jegyz. és utószó Hopp L. Magyar Remekírók. Bp. 1978.

2. A fordítás-kéziratok fölfedezése

A rodostói író hagyatéka a 18. század második felében különböző időpontokban került haza. Az 1760-ban Mikes által Erdélybe hazaküldött fordításkézirat után a *Leveleskönyv* kézirata Bécsben tűnt fel 1786-ban. Ezt követően érkeztek meg Törökországból a ma ismert Mikes-fordítások további kéziratkötetei. Az alábbiakban a Mikes-levelek kéziratainak sorsától elkülöníthető fordításkéziratok vagy kéziratszoportok szerint foglaljuk össze a vonatkozó kutatások legújabb eredményeit.

A *Törökországi levelek* hazakerülése kapcsán foglalkoztunk első kiadásának hátterével és a kézirat Kulcsár István kiadóhoz s a szombathelyi nyomdába való eljutásának történetével.²⁰ Erre azért emlékeztetünk, mivel összefügg a fordításkéziratok ezt követő hazakerülésének problémáival. Ismeretes, hogy a *Leveleskönyv* kézirata az 1826-ban elhalt Kulcsár hagyatékából került Toldy Ferenc kezébe. Toldy bejegyzése a kötés címlapján: „Mikes Kelemen Törökországi levelei. A szerző saját kezű példánya. Toldy Ferencé 1858.” A *Törökországi levelek* második kiadásának 1859. január 12-én Heckenasthoz írt leveléből kiderül, hogy az említett hagyatékából származó kéziratához 1858 vége felé vásárlás útján jutott hozzá.²¹ Lelőhelyéről azonban nem tesz említést. Szabó Károlyhoz 1862. január 31-én írt levelében, amelyben a kézirat továbbadásának szándékára is utal, még annyit elárul, hogy neki 30 forintjában került.²² A kéziratos kötet címlapján Toldy bejegyzése alatt ez olvasható: „Toldy Ferencz Úrtól megszerezte 1867. Bartakovics Albert Érsek.” – a főpap saját kezeírásával.²³

A Mikes-fordítások kéziratainak egy igen jelentős csoportja 1873 decemberében került a Nemzeti Múzeum Könyvtára állományába. Pulszky Ferenc, a Könyvtár akkori igazgatója fedezte föl Mikes kéziratkötegeit 1874-ben. „Mikes Kelemen új munkákat talált Pulszki taval...Szatmári K. értekezett is felőlök,...Én írtam Gyulainak,...” – számol be Szilágyi István Szabó Károlynak, a következő év őszén.²⁴

Pulszky a kéziratok fölfedezéséről csak annyit közölt, hogy hitelességüket Toldyval együtt állapították meg, s a Nemzeti Múzeum által megvett Farkas Lajos-féle könyvtár lajstromozatlan kéziratai között talált rájuk.²⁵

²⁰ Hopp L.: A Mikes-hagyomány és a XVIII. század végi nemzeti irodalmi mozgalom. Itk 1966, 285–291.

²¹ MTAK kézír. Levelezés 4—r. 138 XVII. 4. (Német nyelvű fogalmazvány.)

²² Szabó Károly személyi levéltára. Az Erdélyi Múzeum egykori gyűjteményében, jelenleg a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókjának Történeti Levéltárában (KTL), ABC rendben, lajstromozva. Toldy 1862.

²³ Ettől kezdve az Egri Érseki Könyvtár őrzi az OSZK kézirattárának szakmai felügyelete mellett.

²⁴ Sziget 1875. október 26. Szabó Károly személyi lt. KTL.

²⁵ [Hir] A Kisfaludy-Társaság június 24-iki ülése. Magyarország és a nagyvilág 1874. Július 5; 27. sz. 339. 1. (Pulszky felolvasása „Mikes Kelemen kiadatlan kéziratairól”.);

Valamivel több derül ki Csontos Jánosnak a Farkas Lajos-féle gyűjteményről írott cikkéből: „...gyarapodásai között, kiváló helyet foglal el a Farkas Lajos-féle könyv- és kéziratgyűjtemény, mely a mélt. vallás- és közoktatási m. kir. ministerium áldozatkészsége folytán 1873 deczember 10-én a könyvtár tulajdonába ment át. A gyűjtemény mint Losonczi Farkas Lajos egész életén át nagy szorgalommal és szakismerettel gyűjtött hagyatéka, bár mennyiségre nézve nem tartozott a jelentékenyebbek közé [csak 1386 kötet nyomtatvány és 223 kéziratból, összesen tehát 1699 kötet, illetőleg darabból állott], mindazonáltal minőségre nézve oly becses, hogy azt méltán a Jankovich gyűjteménye mellé helyezhetjük. A XVI–XVIII-ik századbeli magyar irodalmi unikumok és ritkaságok, továbbá római classicusok fényes kiadásai, végre hungarikák, középkori latin írók művei s könyvészeti szakmunkák képezik a nyomtatványok gazdagságát...”²⁶

Farkas Lajos komáromi születésű ügyvéd és régiségbúvár, 22 éves volt Kulcsár halálakor. Néhány tudományos érdekű kisebb cikke is megjelent, tudott franciául és görögül. Jelentős magánkönyvtárakat vett meg és adott tovább, kiszűrve belőlük az értékes régi darabokat.

Az OSZK kéziratára vezetőjének szívessége révén hozzájutottam a Farkas-hagyatékra vonatkozó hivatalos iratokhoz, és átvizsgáltam terjedelmes anyagát. A múlt század derekán keletkezett följegyzések túlnyomórészt a Farkas kezén megfordult könyvtárak leltárait, ritkaságszámba menő kézirat- és könyvlistákat, az egyes művekre, pl. a *Törökországi levelek* nyomtatott példányaira vonatkozó bejegyzéseket stb. tartalmazzák.²⁷

Az elsőrendű ritkaságok között találkozunk első ízben Mikes-kéziratokkal, a Farkas által készített följegyzésekben. Quart Hung. 2079/64. sz. „Raretés de première classe.” 25. Mikes Kelemen Kéziratai.²⁸ A ritkaságjegyzék maga is érdekes dokumentum; megmutatja a Mikes-kéziratoknak a lajstromban való elhelyezkedését is.

A Mikes-kéziratok eredetére vonatkozólag Farkas Lajos két fontos följegyzést hagyott ránk. Az egyik kézirat-lajstromban, a Quart. Hung. 2079/76 1184–94. sorszám alatt a kéziratok között; „Néhai Kulcsár István könyvei árverésén”. [1857]

1184. Az Epistoláknak és az Evangéliumoknak esztendő által való vasárnapokra és legfővebb Innepekre rendeltetett kérdésekkel és feleletekkel való magyarázattya. 1741. 4 kötet 4° Ms.

1185. Catechismus formájára való közönséges oktatások, a’ mellyek röviden meg magyaráztatnak a’ Szent írásokból és a’ traditioból, a’ Vallásnak hitágazatai, a’ keresz-

Pulszky Ferenc: Mikes Kelemen ismeretlen kéziratairól. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai Új folyam X.k. 1874/75, 154–160.; Athenaeum 1874, 24. sz. 1525.1. (Hír a Művelődéstörténeti szemlében.)

²⁶ Csontos János: A Farkas Lajos-féle gyűjtemény codexei a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában. MKSz 1876, 134.

²⁷ Vö. ÖM II, 1967, 908.

²⁸ ÖM II, 909; a bejegyzés kétszer és pirossal aláhúzva.

tényi tudományok, a' Szentségek, imádságok, ceremóniák, az Anyaszentegyháznak rendtartási és szokási. Rodosztó. 1744. 2 kötet 4° Ms.

1186 d° d° tisztán leírva. 2 kötet 4° Ms.

1187. Keresztényi gondolatok, melyek a' Szent Írásokból és a' Szent Atyák írásiból vannak kiszedegetve. 1747. 4° Ms.

1188. A' Sidok és az Új Testamentumnak historiája. Ms. 4°.

1189. A Krisztus Jezus életének historiája. 1748. Ms. 4°.

1190. Mulattságok Napok. Rodosztó. 1745. Ms. 4°.

1191. Az idő jól eltöltésének módja minden féle rendben. Idegen országban idegen nyelvből fordított magyarra. Ms. 4°.

1192 A valóságos keresztényeknek Tüköre. 1749. Rodosztó. Ms. 4°.

1193 Az Izraeliták szokásáról. Ms. 4°.

1194. Az Ifjak Kalauza a Keresztényi Áítatosságban. 1751. Ms. 4°. (: fentebbi kéziratok 16 kötetben Mikes Kelemen autographjai!)

„Az írás ugyanaz, mellyel a' levelek vannak írva. *A'kert elegendő nagy, a féloldallát a Szamos mossa, a sok szép gyümölcs fák mind utzára van.*” [T.i. vannak ültetve.] E megjegyzés után az 1194. sorszámot követőleg 1199-ig még öt kézirat következik a listában. Alatta ez áll: „Fentebbi 21 kötet kéziratot megvettem 8 ftért, Kulcsár könyvtárából.” – A 8 ft a kötetenkénti árra vonatkozhat, mert egy másik lajstromban Farkas árjegyzéke föltünteti, hogy a Mikes-kéziratok 300 ft értéket képviselnek a régiségpiacon.²⁹

Még egy helyen szerepelnek a Mikes-kéziratok, OSZK Irattár: „Jegyzéke Farkas Lajos által nem lajstromozott, de könyvtárában megtalált kéziratoknak”. A *Kalauz* 1751-es kötetének kivételével az előbbieket itt mind föl vannak sorolva.

A Farkas-hagyatékban megtalált láncszem ismét Kulcsár Istvánhoz vezet: Farkasnak a megvett kéziratok utáni megjegyzése, hogy a „fentebbi kéziratok 16 kötetben Mikes Kelemen autographjai!” – rendkívül figyelemre méltó. Fölmerülhet a kérdés, hogy a régiséggyűjtő Mikes kéziratai gyanánt vette-e meg őket a Kulcsár-hagyaték árverésén, vagy csak azután derítette ki róluk, hogy azok Mikes kézírásával írottak. Bizonyos, hogy Kulcsár ezt már megállapította róluk, hiszen ő igazán ismerte Mikes tollvonásait. A Kulcsár-könyvtár megvett anyagával együtt a régi tulajdonos könyv-lajstromának és jegyzeteinek töredékei is a vásárló kezébe kerülhettek. Így már érthető az összehasonlítás a Mikes-levelek kézírása és a fordítások kézírata között, hogy ti. „az írás ugyanaz, mellyel a levelek vannak írva”. Ez a megállapítás arra engedne következtetni, hogy Farkas Lajos ismerte a *Leveleskönyv* kéziratát is. Ha ez a kézirat is birtokában lett volna, valahol elő kellene fordulnia a jegyzékben. Annyi bizonyosnak látszik, hogy ez a kéziratkötet nem került az előbbiekkal együtt árverésre a Kulcsár-könyvtár eladásakor.

²⁹ „Mikes Kelemen sajátkezű kéziratai. Mss. 300 Kulcsár ár.” Vö. Quart. Hung. 2079/80.sz. 108–123.

Az eddig elmondottakon kívül még egy fontos mozzanat irányítja figyelmünket Kulcsárra. Ernst Lajos gyűjteményének aukcióján az OSZK többek között megvásárolta a Párizz-Pápai szótár első kiadásának (*Dictionarium Latino Hungaricum...*Löcse 1708. – RMK I. 1746) egyik példányát. A szótár történetére vonatkozó adatokat és a benne levő bejegyzéseket Ernst Lajos egy papírlapra kimásolta és beragasztotta a könyvbe: „Hindy Árpád tulajdonában (Kulcsár István-féle hagyaték) levő régi könyvek között van Párizz-Pápai F. latin–magyar szótárának Löcse, 1708-iki kiadása, fehér pergamenkötésben, melynek címlapján olvasható: Mikes.” A szótár lelőhelyére és hazakerülésére vonatkozó közlemény³⁰ és a Farkas Lajos hagyatékából előkerült újabb adatok csak megerősítik Tolnainak Kulcsárra vonatkozó föltevését, amit az árverés³¹ anyaga is alátámaszt.

Valószínűnek tartjuk, hogy a *Leveleskönyv* hazahozója juttatta el a kéziratok egész csoportját Kulcsárhoz, de már a *Törökországi levelek* kiadása (1794) után. Mészáros nevű „hazánk fia” a nevezetes kéziratot csak mutatóba vitte Bécsbe, s török urának halála után, Magyarországra visszatérve, magával hozta a rodostói hagyatékot, közte Mikes kézirateit és könyveit. Kulcsár tehát nem egyszerre, hanem egymás után juthatott hozzá Mikes irodalmi hagyatékához.

Emellett szól az is, hogy kiadói előszavában Kulcsár nem emlékezett meg Mikes hatalmas méretű fordítói munkásságáról. Oka nyilván egyszerű: ekkor még nem tudott róla. De miért nem fedte föl a nyilvánosság előtt a rodostói levélírótól fordított művek kézirateit akkor, amikor már birtokába kerültek? Hiszen meggyőződhetett arról, hogy azok Mikes kéziratei. A kiadó azt sem mondta el, hogyan jutott hozzá a *Leveleskönyv* kéziratához, sem azt, hogy kik támogatták a kiadásában. Eljárását igazolja a hivatalos álláspont: felsőbb udvari körökben egyáltalán nem vették jónéven az első Mikes-kézirat megjelenését.³² Kulcsár óvatosságra kényszerült. A Kulcsár-hagyaték, az OSZK és az MTA Könyvtárának Kulcsár-anyaga erre vonatkozólag nem nyújt semmi-féle fogódzót.

Átvizsgáltuk a komáromi Városi Könyvtárban (Szlovákia) Kulcsár megmaradt hagyatékát,³³ de könyvein kívül nem találtunk sem levelezési, sem pedig egyéb kézirat-anyagot. Hindy Árpád szerint Kulcsár többet megkapott a rodostói magyarok könyvei közül, s így jutott hozzá Mikes irodalmi hagyatékához.³⁴ A cikkíró atyja, Hindy Iván, 1840–41-ben Kulcsár özvegyével együtt szerkesztette a Nemzeti Újságot, amelyet 1848 végéig sikerült fenntartani. A Hindy-családhoz özv. Kulcsár Istvánné Perger Anna által került néhány rodostói könyv.

³⁰ Tolnai Gábor: Mikes Kelemen könyvtára. MKsz 1940, 271.

³¹ Busa Margit: A Kulcsár-könyvtár ismeretlen árverési jegyzéke. MKsz 1967, 60–62.

³² Hindy Árpád: Kulcsár István mint szerkesztő. EM 1894, 643–648.

³³ Erdélyi Pál: A Komárom megyei Kulcsár Könyvtár. MKsz 1886, 75–90; Markos János: Kulcsár István. 1760–1828. Bp. 1940.

³⁴ Hindy Árpád: Ellenőr 1878, 161. sz.

Az a tény, hogy Kulcsárnak nemcsak Mikestől voltak kéziratái és rodostói könyvei, arra enged következtetni, hogy a Mikes-anyaggal együtt szerezte meg a rodostói magyarok hagyatékát.

Egyes darabjai bizonyára könyvtáraink régi gyűjteményében lappanganak.

A Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárában is őriznek egy Mikes-kéziratot. Ezt Abafi találta meg, állítólag Toldynak egy homályos jelzése nyomán.³⁵ Abafi a kézirat korábbi sorsáról nem tud. Azt azonban feltűnőnek tartja, hogy Toldy a kézirat létezéséről tudván, arról előbb, míg Pulszky saját leletét nem ismertette, sehol említést nem tett.

A bibliográfia a művet 1875-től tartja számon, de ekkor még Mikes nevének említése nélkül. Címét: *Az Ifjárnak kalauza az Isten uttyában. 1744.* – Márki J. közölte „Magyar kéziratok a budapesti tudományegyetem könyvtárában” ismertetése során.³⁶

A kéziratári katalógusban 1850 óta van nyilvántartva ezen a címen Mikes könyve. A könyvtár gyarapodási naplójából ennél többet nem sikerült megállapítanunk. Mátrai Lászlónak, a könyvtár volt igazgatójának szíves közlése szerint esetleg föltételezhető, hogy Toldy, mint akkori igazgató, adományozta a könyvtárnak.³⁷ Elfogadható lenne ez akkor, ha kiderülne, hogy Toldy még a *Leveleskönyv* kéziratának megvásárlása (1858) előtt csaknem egy évtizeddel hozzájutott volna.

Farkas Lajos régiséggyűjtő és Toldy kapcsolatáról az előbb ismertetett hagyatékban³⁸ két bejegyzés tanúskodik:

2. Bod Péter Magyar Athénas 766 8° (:péczei:) (:Toldy:) Leyrer 3 f.

36. Illyefalvi István Ieptha Unicum 30. – Toldy

Elvben nem lenne akadály, hogy Toldy Mikes-kéziratot is vehetett Farkastól. A baj csak az, hogy a *Kalauz* szóban forgó 1724/44-es példányának nincs nyoma Farkas jegyzékeiben.

Mikes a *Kalauzt* 1724-ben fordította le, majd 1744-ben átjavította a kéziratot. Ez a kötet került az Egyetemi Könyvtár kéziratárába. Az OSZK állományában levő másik példány 1751-ből való, az előbbinek átdolgozása és tisztázata. Joggal föltehető, hogy ez a két kötet a hazakerülés időpontjában együtt volt, vagyis a Kulcsár-könyvtár árverésén Farkas Lajos által megvásárolt Mikes-kéziratok csoportjához tartozott, de még az árverés előtt elkerült a többitől. A *Kalauznak* ez a példánya tehát a Kulcsárhoz került Mikes-hagyaték része volt, kéziratának sorsa is azzal függ össze.

Az a tény, hogy Toldy kapcsolatban állt a jeles régiséggyűjtővel, arra enged következtetni, hogy talán éppen őrá célzott, amikor Heckenastnak írt említett levelében

³⁵ Abafi Lajos: Mikes Kelemen. Figyelő 1877, 319. Toldynak ezt a „homályos” utalását a jelzett helyen (Irodalomtörténeti olvasókönyv I. k. 171. vagy 271. l. ?) nem találtuk.

³⁶ Márki J. IÉ 1875, 7. sz. 104.

³⁷ Mátrai László 1959. nov. 13-i levelét ld. az MTA Irodalomtudományi Intézet Archivumában.

³⁸ OSZK Quart. Hung. 2079/59, 80. sz.

titoktartását kérte. A *Leveleskönyv* kéziratára vadászó „ein eigentlichster Raritäten-sammler”³⁹ a többi Mikes-kéziratot megvásárló Farkas Lajos is lehetett.

A Mikes-fordítások hazakerülésének történetéből már csak egy kézirat sorsa hiányzik; azé a Mikes-fordításé, amely a többi kézirattól külön, elsőként, még az író életében jutott haza Erdélybe. A *Keresztnek királyi uttya* c. kézitről Abafi Lajos ezt írta annak idején: „Ennek eredeti kézírata megkerült, és Torma Károly szívességéből kezembem van. Ívrét alakú, mintegy 200 levélre terjed, félbőr kötésben. Elején e sorok olvashatók: »Bujdosó Mikes Kelemen fordításból (!) írt könyve, melyet b. Huszár József úrnak küldött volt be kezembem, mint gubernátornak.« E sorokat az akkori erdélyi helytartó gróf Kemény László sajátkezűleg írta; a könyvet azonban nem kézbesíthette, hanem, mint az első lapra ragasztott címere tanúsítja, saját könyvtárába kebelezte.”⁴⁰

Hosszú ideig ez volt az egyetlen nyoma a kéziratnak. Az Abafi által ismertetett részleteken kívül nem ismertünk többet tartalmából sem. Az MTA Irodalomtörténeti Intézete által biztosított első romániai, erdélyi tanulmányutam végén, 1959 decemberében, Jancsó Elemér és Engel Károly s az Egyetemi Könyvtár helyettes igazgatójának, Tóth Kálmánnak segítségével sikerült rábukkannom a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárában: „Bujdosó Mikes Kelemen, Keresztnek Királyi utja.”⁴¹

Az első két üres levél után fent: „Bujdosó Mikes Kelemen fordításából írt könyve, melyet B. Huszár Joseff Úr(na)k küldött volt be kezembem mint Gubernátornak”. E sorok alatt: „Ismertette Abafi (Aigner) Lajos, Figyelő X. k. 321–333. 1., e czim alatt: »Mikes Kelemennek egy ismeretlen műve«. Budapest, 1887. februarius 12-én Torma Károly”. Majd az Abafitól Mikesnek tulajdonított beírás következik: „Idegen nyelvből való fordítás. Első szakasz 1747.” – Egy negyedrért fehér betétlapon ez áll: „Torma Károly adom.” [adománya.]

E kézirat vizsgálata során Szigeti József irodalomtörténész kollégámmal egyetértésben megállapítottuk, hogy ez nem Mikes autográf kézírata, hanem annak másolata. Feltűnő, hogy a többi eredeti Mikes-kéziratot ismerő Abafi ezt nem vette észre. A kézírás Mikes kézjegyétől teljesen idegen, lendületesen kerekítő, helyesírásában, az ékezésben eltérő írásmód. Betűtípusai sem azonosak Mikesével. A másolatban 40 kéziratlapon ceruzával meghúzott, lapszéli margót hagyó (kép) keret található; az üres

³⁹ „Lange dachte ich an eine neue Auflage. Jetzt kann ich die Originalhandschrift acquiriren, wodurch meine Ausgabe eine Original-Ausg. wird. Ich besorge sie Ihnen gern <wenn Sie> ohne weiteres Honorar, wenn Sie mir sogleich die 50f. zur Disp. stellen, die ich zu<r> dieser acquisition brauche. Nur bitte ich davon nicht zusprechen, da ich sonst befürchten müsste mir ratkommen der kostbare Fang, auf den <ich> ein eigentlichster Raritätensammler Jagd macht. Ist der Kauf ein fait accompli, so bleibt uns nichts übrig, als wenn Sie eben wollen, auch sogleich den Druck zu beginnen.” Vö. a 21. sz. jegyz.

⁴⁰ Abafi L. Figyelő 1881, X. k. 323.

⁴¹ Jelzete: 481. „XVIII. sz. magyar kézirat, ivr. 2^r, 191 lev.”

keret alatt pedig egy-két sornyi megjelölt bibliai idézet magyar fordításban. Kettedrét formátuma egyedül válik ki az összes többi negyedrét alakú Mikes-kötet közül.

Nyomban fölmerült a kérdés, hol lehet az eredeti? Másolatban küldte haza Mikes, vagy itthon másolták le? Ha Mikes a másolatot küldte volna el erdélyi rokonainak, az eredeti példánynak az író kéziratai között kellett volna lennie. Valószínűbbnek látszott, hogy Mikes saját példányát küldte haza Rodostóból, s itthon készítettek róla másolatot; az eredeti kötet – akkori föltételezésünk szerint – valahol Erdélyben lappang, vagy elveszett.

Abafi ama megjegyzése, hogy a gubernátor nem adta tovább, hanem saját könyvtárába kebelezte volna be Mikes könyvét, már régóta szemet szűrt.⁴² Mikes ugyanis ezt írja 1761. március 19-én féltestvérének, említett misszilisében: „Lelkem öcsém, annak igen örülök, hogy a könyvemet vette ked, de még annak inkább örülök, hogy ked azt ítéli, hogy másoknak is hasznára lehet. Arról nem gondolkodhatom, mert a providentia jó kézhez juttatta. Énnékem még több spiritualis könyveim is vannak, amelyeket szívesen kívánnám, hogy hazámban másoknak lelki hasznokra lehetnének, ha ked szabadságot ad reá, én azokat bé küldeném...”⁴³ A Huszár-család tehát megkapta a küldeményt. Az erről készült másolatot Kemény ellátta bejegyzésével, amikor könyvtárába helyezte.

Az egész másolat írásmódja egyezőnek látszik az MTAK kéziratárban levő „Irattak le 1726dik Esztendőben Aprilisnek első napján ezen „Proff. Mikes Kelemen Török országbul küldött versei” c., szintén ívrét alakú, Mikes 1761. márc. 19-i missziliséről készült 1762-i másolattal.⁴⁴ Megjegyezzük, hogy Mikes ugyancsak Kolozsvárt előkerült misszilis leveleinek másolatát szintén ívrét alakban kapta meg Aranka György Huszár József fiától, Sándortól.

A kéziratmásolatra vonatkozólag egyetlen könyvészeti bejegyzést találtunk: a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárában. Dankanits Ádám, a nagyenyedi Bethlen dokumentációs könyvtár akkori igazgatója egy régi könyvrajstromra hívta föl figyelmemet. A rajstromban előforduló legutolsó könyvkiadási évszám: 1849. Jelzete: 2897. Fol. 25.1. – III. „Magyar Könyvek. Istenészeti Munkák.” –

Ebben a könyvrajstromban így jelzik a másolatot:

„Mikes Kelemennek Keresztény Tudományt tárgyazó Fordításai.”

(:kézirat:)

Darab	Theca	Szám
1	E	1

⁴² Toncs Gusztáv: Zágoni Mikes Kelemen élete. Bp. 1897, 202.

⁴³ ÖM I, 324.

⁴⁴ M. Irod. Levelezés 4—r. 125. sz., vö. Mikes ÖM I, 800.

A jelzés egyezik a másolat félbőr kötésén kívül levő 1/E jelzettel. A kötetrel kapcsolatos kutatásaimban eddig jutottam el, s tanulmányutam lejártával be kellett fejeznem a Mikes-hagyaték erdélyi nyomon követését.

Szerencsémre volt, aki kézbevette az egész ügyet. Szigeti József korábbi kutatásait folytatva hamarosan megoldotta a kéziratmásolat és az autográf Mikes-kötet rejtélyét. Fölfedezéséről a jeles kutató első levélbeli tájékoztatása alapján adunk számot. Márton Gyula professzor már régebben fölhívta Szigeti figyelmét arra, hogy Désen egy Mikes-kézirat lappang.⁴⁵ Amikor Szigeti ennek 1960 januárjában utána nézett, Désen az 1. sz. hétosztályos iskola könyvtárában, egyik szekrény mélyén, megtalálta Mikes autográf kéziratát,⁴⁶ melyről a szakirodalom soha sem tett említést. Ezzel teljessé vált Mikes eddig ismert művei kéziratának sora.

„Kétségtől megállapítottam – írja Szigeti –, hogy Mikes eredeti írásáról van szó. Az összevetés közben úgy tűnt ki, hogy meglehetősen pontos a Kolozsvárt levő másolat, de helyesírása nem követi Mikes írásmódját, több tekintetben modernebb. Véleményem szerint az eredeti kéziratot Huszár nem adta ki a kezéből, hanem másolatot készített belőle. A kézirat különben igen jó állapotban őrződött meg, ez is igazolja, hogy kevés kézben fordulhatott meg. Negyedréte alakú, 453 oldalnyi terjedelmű. Egész bőrkötés, mint a többi, kb. 40 kép van benne a lapokhoz ragasztva. Valószínűleg a francia szöveg képanyagából válogatta ki a fordító. A képek alatt még most is látszik a francia szöveg, s alatta Mikes fordítása saját kezűleg írva. Neve nincs feltüntetve rajta. Ebben látom egyik okát a hosszú lappangásnak. A könyvtár katalógusaiban is csak a címe van feltüntetve. A szerencsés felfedezés után a könyvtáros, Urbán Erzsébet, akinek tudomása volt a kézitról, csodának tartotta, hogy – az iskola sok hurcolkodása után is – megmaradt. Hogy honnan és mikor került oda, egyelőre ismeretlen. A kézirat táblájának belső felén egyetlen név szerepel, Huszár Sándoré. A lapok között egy kis darab cédula található, rajta számadás Mikes kezeírásával.”⁴⁷

⁴⁵ E nevezetes fölfedezés előtörténetéhez tartozik, hogy Márton Gyula, aki 1940–1942-ben a dési állami főgimnázium tanára volt, 1940–41 telén, az iskolai könyvtár rendezése során, már rátalált Mikes ismeretlen autográf kéziratára. Erről annak idején tájékoztatta tanártársait és tanítványainak is bemutatta a nevezetes kéziratot. Sőt, egyik dési tanárjelölt kollégája szakdolgozata tárgyául választotta a kéziratot művet, Kristóf György professzor beleegyezésével. (E dolgozat valószínűleg nem készült el, legalábbis nem tud róla senki. A vállalkozó neve Szász János volt.) Sajnos, a Mikes-kézirat két évtizeddel korábbi előkerüléséről az irodalomtörténész-közvélemény a sajtóból nem szerzett tudomást; csak később vált közhírré a dolog a szakirodalomban.

⁴⁶ Utunk, 1960, 6. sz. 2. Első híradás a Mikes-kézirat előkerüléséről; B. B.: Mikes Kelemen ismeretlen kézírata. Élet és Irodalom 1960. február 26. 9. sz.; Mikes Kelemen ismeretlen vallásos tárgyú kézírata. Új Ember 1960, 12. sz.

⁴⁷ Szigeti József 1960. január 25-én kelt levele az MTA Irodalomtudományi Intézet Archivumában.

Az autográf kéziratot akkor nem állt módomban megvizsgálni. A megkapott teljes fényképmásolat alapján azonban megerősíthetem Szigeti közleményének minden részletét. Egy évtized múltán a kéziratot is kézbevehettem. Úgy látszik, hogy ez az egyetlen fordítás-kézirat, amelyről közvetlenül hazakerülése után Erdélyben másolatot készítettek. Mikes fordításának francia forrásával, B. Haeften latinról francia nyelvre fordított, *Le chemin royal de la croix* c. könyvével összevetve, az autográf kéziratba beragasztott képek, ezek formátuma és száma megegyezik a francia forrásmű képanyagával.⁴⁸ Mindez Abafi téves közlésének cáfolatát is jelenti.

Ami az előbb említett, a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban talált katalógust illeti, Szigetinek később sikerült meghatároznia eredetét.⁴⁹ A tüzetes vizsgálat, amelyet Szigeti Dani János segítségével végzett, a Kemény Sámuel-féle gyűjteményhez vezetett. Ennek alapján megállapították, hogy mind a Mikes-kéziratmásolat, mind pedig az említett katalógus Kemény Sámuel gyűjteményéből való, s az ő könyvtárával került Kolozsvárra.⁵⁰ Íme néhány családtörténeti adat: Kemény Sámuel (1802–1861) id. Kemény Sámuel (1760–1817) fia. Id. Kemény Sámuel Kemény Farkas (1741–1805) másodunokatestvére volt. Kemény Farkas pedig Kemény László gubernátor és Petki Anna fia volt. Kemény Sámuel gyűjteményébe Kemény Farkas családi levéltárából is kerültek be kéziratok, közöttük a Mikes-másolat, amelyen Kemény László kezeírása található.

A nyomok Erdélyben Kemény László gubernátor hagyatékához vezettek. Közben ismertté vált, hogy az autográf Mikes-példányon nincs bejegyzés a gubernátor kezétől. Kemény László bejegyzésének hitelességét Szigeti a Kemény-levéltárban (KTL) levő gubernatori levelekkel történt egybevetés révén hitelt érdemlően eldöntötte.⁵¹ Döntő bizonyítékot is talált arra nézve, hogy a másolat Kemény László könyvtárából került Kemény Sámuelhez: „Kemény László ex librise volt (Abafi 1881-ben még látta) beragasztva a kézirat első oldalára, akárcsak Kemény Sámuel gyűjteményének más darabjaira is, amelyek szintén Kemény Farkas gyűjteményéből kerültek oda.”⁵²

Kemény László (1709–1774, Kemény Simon és Perényi Katalin fia) gubernátor hagyatékának átvizsgálása még egy fontos eredménnyel járt. Szigeti kezébe került olyan kézírás, amely „minden kétséget kizáróan” azonosnak bizonyult a Mikes-másolat kézírásával. Valószínű – írja Szigeti –, hogy a kézírás a gubernátor egyik kedvelt hivatali írnokáé, Bolyai Bolyai Gáspáré.

Ha Szigeti szerint Bolyai a másoló, föltevésünk szerint ő a másolója az előbb már említett „Proff. Mikes Kelemen Török országbul küldött versei”- nek is. A másoló

⁴⁸ A kézirat mikrofilmje a Mikes címszó alatt és Van Haeften: *Le Chemin Royal de la Croix... Revuë, et corrigee de nouveau*. Paris 1667, p. 564; filmmásolata a MTAK mikrofilmtárában: A. 634/II.

⁴⁹ Vö. részletesen, Szigeti J.: Mikes Kelemen ismeretlen kézírata. NyIK VI, 1962, 175–78.

⁵⁰ A volt Erdélyi Múzeum kéziratárában (KTL).

⁵¹ Szigeti J. 1960. március 1-i levele az MTA Irodalomtudományi Intézet Archívumában.

⁵² Szigeti, i. m. 1962, 177.

kezének fölismerése és a személyére vonatkozó adatok⁵³ megtalálása, úgy látszik, hogy véglegesen megoldotta a Mikes-másolat problémáját: „E szerint Mikes eredeti kézírata 1760-ban, a hivatalos utat követve, először Kemény László gubernátor kezéhez jutott, aki lemásoltatta kancellistájával, Bolyai Bolyai Gáspárral, s az eredetit csak azután kézbesítette a címzettnek, Huszár (Boér) József tordai főispánnak, Kemény könyvtárából került a másolat fiához, Kemény Farkashoz, tőle pedig id. Kemény Sámuel gyűjteményébe. Az ő fia, Kemény Sámuel ajánlotta föl azután az Erdélyi Múzeumnak a reá maradt könyvtárat, s így került a másolat a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárába a múlt század hatvanas éveiben.”⁵⁴ Tévedett tehát Lázár Miklós is, amikor azt írta Szabó Károlynak, hogy „Mikes Kelemen munkája a gróf Haller János Gubernátorsága alatt jöhetett be. Haller 1755. octob. halt meg.” De helyesen folytatja: „Az új gubernátort gr. Kemény Lászlót 1757 be candidálták, a resolutio 1758 jött le, és 1762-ig volt.”⁵⁵

Szigeti jóvoltából többet tudunk már az autográf kötet 18. századi lelőhelyéről is. A dési iskola könyvtárának rendezetlen anyagában ugyanis rábukkant egy régi kézirat-kötegre, abban egy kéziratossal katalógusra, rajta ilyen bejegyzésekre: „Nagy Anyám G. Mikes Anna imádságos könyve. M. S.” – 1830-as abafáji adatok stb.

A genealógiai vizsgálatok alapján kiderült, hogy arról a Mikes Annáról van szó, aki Bornemisza Pál felesége volt, Abafáján lakott s 1817-ben halt meg. A KTL Bornemisza Károly lev. hagyaték átvizsgálása során bebizonyosodott, hogy az írás ifj. Bornemisza Pálé, az unokáé, ő készítette a dési könyvjegyzéket.⁵⁶

Valószínűnek látszik Szigeti erre vonatkozó sejtése: „Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az unoka, Bornemisza Pál kezeírásában a nagyszülők: Bornemisza Pál és irodalomkövető felesége, Mikes Anna gazdag könyvtára katalógusának töredékét találtuk meg, ahol minden biznnyal megvolt *A Keresztnek királyi uttya* kézírata is, talán éppen a fentebb említett imádságos könyvre utaló bejegyzés mögött.”⁵⁷ Ez utóbbi föltevés csak fenntartással fogadható el; az azonosítás nem bizonyos. A Mikes-fordítás és egy 18. századi könyv műfaja között nagy különbség van.

A genealógiai adatok alapján körvonalazható az a környezet, amelyben Mikes autográf kézírata vándorolt. A rodostói Mikes Huszár (Boér) József leveléből ismerte az abafáji Huszár–Mikes–Bornemisza–Haller-atyafiságot, misszilisében róluk is írt.⁵⁸

⁵³ L. Kemény-Diarium expeditorum annii 1758–59. Kéziratok 216. sz. Fasc. I. No. 42. – Néhai Kemény Lászlónak, mint Erdélyi Gubernátornak Presidentiális Correspondentiái. Fasc. I. Nr. 43. KTL – Bolyai 1766-ban mondott le a tisztségéről.

⁵⁴ Szigeti, i. m. 1962, 178.

⁵⁵ Gr. Gáspár Miklós keltezetlen levele Szabó Károlynak. KTL Szabó Károly személyi levéltára. Vö. ehhez Kemény Lászlóról, ÖM I, 816, 824; és Szigeti utalását, R. Kutschera: Guvernatorii Transilvaniei 1691–1774. Publ. de Ioan Lupas. Sibiu 1944, 168–169; 172.

⁵⁶ Szigeti, i. m. 1962, 179.

⁵⁷ Szigeti, i. m. 180.

⁵⁸ ÖM I, 301–330 és 811–830.

Szigeti föltérképezte az abafáji rokonságot. Adataiban csupán egy bizonytalan pontot látunk. Íme a kérdéses részlet: „Ismeretes ugyanis, hogy a Mikes kézirat első tulajdonosának, Huszár Józsefnek a felesége, Haller Borbála, másodszor Bornemisza Jánoshoz ment nőül, s ebből a házasságból született az a Bornemisza Pál, akinek felesége az említett Mikes Anna volt. (Mikes Anna Mikes István lánya volt.) A kézirat tehát egyenes ágon kerülhetett Bornemisza Pálhoz és feleségéhez, Mikes Annához. Tőlük pedig az unokához, az 1830 táján könyvtáráról katalógust készítő Bornemisza Pálhoz.”⁵⁹

A Haller Borbála személyéről mondtak nem egészen egyeznek saját adatainkkal. Huszár (Boér) József felesége ugyanis 1760-ban meghalt. (Mikes Kelemen ír róla 1761. márc. 19-i misszilisében, válaszolva Huszár 1760. szept. 15-i levelére.) Huszárné Haller Borbála a jelek szerint az Apor Péter által említett Haller György és Kornis Anna leánya volt. Bornemisza János pedig Haller István Borbála nevű leányát vette feleségül, így jutott fia, Bornemisza Pál az abafáji jószágához.⁶⁰ Haller István négyszer nősült, 2. felesége Torma Borbála (megh. 1697), Mikes anyjának, Torma Évának testvére volt. Az ő fiuk volt Haller János (megh. 1756), akinek Zsuzsa nevű leányát Mikes Ferenc (István testvére) Antal nevű fia vette feleségül.⁶¹

A rendelkezésünkre álló összes adatot összevetve valószínűbbnek tartjuk, hogy a Mikes-kézirat az abafáji Huszár (Boér) József fia, Sándor révén (akinek kézjegye a kötetben áll) vagy gyermekei által jutott a század fordulója körüli időben a szintén abafáji Bornemisza-família, a művelt Mikes Anna birtokába. Ezután került a kézirat, ahogy Szigeti helyesen következteti, a könyvtárjegyzékkel együtt Désre, a Bornemisza-család leszármazottaitól a múlt század utolsó harmadában.

Szigeti pontos adatai szerint a nevezetes dési iskolát 1874-ben nyitották meg; 1897-ben alakult át gimnáziummá, 1902-ben pedig főgimnáziummá. Ez idő alatt kerülhetett a mű az iskola könyvtárába. (Az iskola pecsétje: Dési M. Kir. Állami Gimnásium – négy-öt helyen fordul elő a kéziratban.) Ennek könyvtári állagával 1918 után az Andrei Mureșan liceum, majd 1940 után a II. Rákóczi György Gimnázium, s 1945 után a dési középiskola örökölte. Innen szállították át az 1948-as iskolareform után a könyvtár egy részével együtt az I. sz. hétosztályos iskolába. A kézirat első levélének versóján található leltári szám: 2383 – valószínűleg a kézirat korábbi helyének könyvtári jelzete.⁶² Még nyitott kérdés, hogy pontosan mikor és kinek az adománya-ként került Mikes autográf kézirata a dési Állami Gimnáziumba. Újabb megoldásként merült fel Bornemisza Károly főispán, az abafáji ág leszármazottjának neve. Ő volt a Szolnok-Doboka megyei Irodalmi, Történelmi és Ethnographiai Társulat elnöke, s 1898-ban a könyvtár alapításakor talán ő adta át megőrzésre a nevezetes Mikes-kéziratot.⁶³

⁵⁹ Szigeti, i. m. 180.

⁶⁰ ÖM I, 314, 823.

⁶¹ ÖM I, 824.

⁶² Szigeti, i. m. 179.

⁶³ Kiss Ferenc: A Keresztnek királyi uttya adományozásáról. Utunk 1974. február 15.

A Mikes-kéziratok erdélyi és bécsi útvonalon történt hazakerülésének, az egymástól független történéseknek van egy korai találkozási pontja. Az író csak egyetlen kéziratot munkáját küldte haza Erdélybe, a többi elküldésében megakadályozta 1761. október 2-án bekövetkezett halála. Bujdosótársai által megőrzött írói hagyatéka a bécsi magyar szerkesztők kezébe került. Az ott elsőként feltűnt *Törökországi levelek* kiadásának van egy érdekes erdélyi vonatkozása is. A kézirat nyomtatásra való előkészítése alatt, 1794 elején érkezett Erdélybe Kulcsár István levele gr. Zabolai Mikes Jánosnak címezve. Felvilágosításért fordult hozzá, s – amint regestrumba foglalt levelének tartalmi kivonata elárulja – annak tudósítását kérte: „hogyan Mikes Kelemen, a ki a Rákóczi Ferentz Fejedelemtől Fő Udvari Tisztje vala, hol és micsoda Atyáktól származott? Vannak-e még most-is élő Atyafiai? Ő maga hol, és mikor halt meg? Mivel egy Török Országi Levelekből álló kéz-írást, akar ki nyomtatattatni a Rákóczi Ferentz Fejedelemtől, és a vele bujdosó Magyaroknak Történeteinek Nevezete alatt – az említett Történeteknek Írója Erdélyben Született Mikes Kelemen nevezetű.”⁶⁴

Mikes János, a Rodostóból 1759-ben levelet kapott zabolai Mikes István testvérének, a Kelemennel együtt gyerekeskedő Ferencnek unokája, ebben az évben lett az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagja. Érhető, hogy a szombathelyi professzor hozzá intézett levele fokozott érdeklődést keltett ebben a körben. Hiszen egy erdélyi, a kuruc mozgalomban részt vett író tűnt fel, aki, mint később kiderült, Arankaék nyelvi törekvéseinek irányába is beleillik. Torma Károly jegyezte meg a kiadott *Leveleskönyv* visszhangját jellemezve, hogy „e mű amaz időnek legérdekesebb s különösen az akkori Erdélyben szélteben olvasott irodalmi újdonsága volt.”⁶⁵ Az ország mindkét részére érvényes, hogy a Mikes-kiadással Kulcsár „némi mozgalmat keltett az akkori irodalomban”⁶⁶ és az országos közvéleményben.

Az első nyomok a zabolai Mikesek leszármazottaihoz vezettek. Aranka György saját kezűleg jegyezte föl: „Gr. Mikes Jánosnál Mikes Kelemen levelei és más kézírások” vannak. A családi vonatkozások tisztázása után Aranka közvetlenül a Huszár (Boér) családhoz fordult. Az eredményről az Aranka-gyűjtemény egyik kis kéziratkötege tanúskodik. A kéziratban levő saját kezű bejegyzése annak provenienciáját is megjelöli: „2. Aug. 1798. Vezem B. Huszár Sándor úr Levelét mellette Mikes Kelemen Írásait 6 darabba a' Kopertával.”⁶⁷ A becses lelet Mikes féltestvére, Huszár József fiának tulajdonában volt. Aranka további megjegyzései arra vallanak, hogy Mikes misszilis leveleinek másolt példányához jutott hozzá (32 ívrétű oldal). Az autográf levelek minden valószínűség szerint a Huszárok levéltárával együtt a múlt század derekán megsemmisültek. A fordítás-kézirat túlélte a családi levéltár pusztulását.

⁶⁴ Regestrum Litterarum... Anno 1804. Claudiopoli, fasc. 111. Másolatja a Zabolai Méltóságos Groff Mikes familia Leveleiről az 1804-dik Esztendőben készült Eredeti Laistromnak. Mikes ÖM I, 340.

⁶⁵ Figyelő 1881, X. 322.

⁶⁶ Váczy János: Kulcsár István. Figyelő XXIII, 1887, 270–283.

⁶⁷ Historica köteg, én. U., a volt Erdélyi Múzeum kolozsvári lt. Farkas utcai gyűjt. (KTL)

Aranka gyűjteményének egyik jegyzéke arra mutat, hogy a Nyelvmívelő Társaságnak kiadási szándékai voltak a fõnt említett másolt levelekkel. A „Kész munkák” között egy lista 15 pontban sorol föl kéziratokat, és a sort Mikes neve nyitja meg: „1. Rodosto. Mikes Kelemen levelei.” (R. köteg) Feltűnõ, hogy a Rodostóból hazaküldött Mikes-kéziratról ekkor nem történt említés.

A misszilis levelek kiadására a cenzúra szigorúsága, a Rákóczi-téma letiltása miatt és a Társaság belsõ bajai következtében ekkor nem kerülhetett sor. De a kiadás elodázásával Erdélyben nem szűnt meg az érdeklõdés a *Törökországi levelek* írójának személye iránt. Erre vallanak a misszilisek eddig megtalált másolati. A Huszár–Aranka másolatról újabbak készültek, így került egyik a kolozsvári Erdélyi Múzeum kéziratárába, egy másik a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár gyűjteményébe, egy misszilis külön példánya pedig a marosvásárhelyi Bolyai Könyvtár birtokába. Mikes belépett az erdélyi magyar írók sorába!

Neve már benne van Teleki Sámuel könyvtárának nyomtatott jegyzékében is. A sajtóban Mikes Kelemen „gyönyörű Levelei”nek olvasásáról írnak;⁶⁸ a fordító Mikest még nem ismerik.

3. Mikes fordítói kezdeményei *Leveleskönyvében*

1

A mikesi alkotás egyéni varázsa, a *Törökországi levelek* lebilincselõ előadása, személyes hangvétele és társalgó tónusa, élményszerű gondolatszövése sokáig elfedte a benne rejtõzködõ, olvasmányemlékekkel vegyesen levélbeszõtt fordítás-részleteket. A múlt század végétõl megindult forráskutatások számos levélben mutattak ki olyan szövegrészeket, amelyek Mikes olvasmányaira vagy a levélíró által fordított prózai betétekre vallanak, illetve az olvasmányemlék szabad előadása és az adaptáció határán mozognak. Ezek eredete részben ismeretlen, másrészt több lehetőség folytán a közvetlen forrás jó néhány levélben nem határozható meg. De böven előfordulnak egy valószínûsíthetõ forrásmûre visszavezethetõ fordítás-betétek is.

Irodalmi funkciójuk összefügg a levélíró életkörülményeinek alakulásával, Mikes írói élményeinek elszegényedésével s az elsõ öt esztendőre jellemző élménylevelek megfogalmazásával. Az átmenetinek gondolt törökországi tartózkodás elhúzódásának

⁶⁸ Bibliotheca Samuelis com. Teleki de Szék Pars Tertia...Viennae 1811, 343; K. J. (Kállay Ferenc): A' védelmeztetett Nemes Székely Nemzet. TGy 1818, VIII. 3–24.

kedvezőtlen hatása a mikesi levélírás módosulásához vezetett. Ha nem volt mit írnia,⁶⁹ régebbi vagy friss olvasmányainak levélbe illő mozzanatait, majd alkalmi fordítás-részleteit szőtte változó intenzitású irodalmi levelezésébe. A spontánnak tűnő élményszerű levélírásról kezdett áttérni a levélszerkesztés módszerére. Az innen-onnan összeszedett, élménypótló fordított betétek fokozatosan szüremkednek be a leveleskönyvvé növekvő mikesi alkotásba. A levélíró nemcsak irodalmi, történelmi, egzotikus néprajzi, bibliai, antik stb. elemeket és kuriózumokat gyűjt össze képzelt leveleinek nyersanyagához, hanem természetrajzi, gazdasági ismereteket is fölhasznál. A levélműfaj elbírja a tarkaságában érdekes miniatűr prózai részleteket, Mikes műveltsége, olvasottsága és írói találékonysága pedig alkalmasnak bizonyult a fiktív levelek táplálására. A gyakran eszmetársulás révén előhívott, sokrétű, mozaikszerű forrásanyag (novella, anekdota, adoma, példa, kegyes és profán história, hasznos ismeret stb.), amely eleinte mértékletesen keveredik – akár egy levélen belül is – a halványuló élményszerű események előadásával, átmenetileg szinte elárasztja a húszas évek után folytatódó irodalmi levelezést.

A levélírás folytonosságának fenntartását elősegítő fordított betétanyag elhelyezkedését, hullámszerű áramlását, előtérbe kerülését, viasszorulását, túlsúlyra kerülését, majd mérséklődését jól szemlélteti az alábbi kimutatás. Megjegyezzük, hogy a kis prózai műfajok szerinti elkülönítés esetenként nehézségbe ütközik, mivel bizonyos hosszabb-rövidebb történetek anekdotikus és novellisztikus vonásai keverednek. (Az olvasmányemlék rovata tartalmazza a bibliai elemeket is; az újsághíren alapuló közlést *u*-val jeleztük.)

⁶⁹ Először 42. lev. 1721 november: „...ugyis nincs egyebet mit írnom.” Majd 47. lev. 1723 április: „Írjon kéd valami híreket, mert itt semmit nem hallunk.” 51. lev. 1723 december: „csak leírom, nem lévén mit írni egyebet.” 56. lev. 1724 szeptember: „...nem volna mit írnom kédnek.” 57. lev. 1724. november: „Én ezt csak kédnek írom, mégis töltsek az időt, mert innét hírt nem írhatok, hanem csak azt írom, ami eszemben jut.” 58. lev. 1724. december: „...de mit írjak? Írjam-é azt...” 60. lev. 1725 április: „De mit írjak, mert itt semmi hír nincsen. Hanem ha azt írom meg, hogy...De minthogy egyéb dolgom nincsen, leírom kédnek, hogy mit olvastam az iránt...” 65. lev. 1725 október: „...inkább írok. De mit? Mert szakállomra mondom, hogy nem tudom mit írjak, mert itt oly csendességben vagyunk...Hát miről írjak, édes néném. Azt megírom, hogy...” 69. lev. 1725 december: „Ezt a levelet elkezdem írni, de bajuszomra mondom, hogy nem tudom mit kell írni, és ha írok, csak azért írom...Azt írjam-é, hogy...de csak kell valamit írni. Azt írom hát...A minap olvastam, hogy...” 72. lev. 1726 április: „Édes néném, nincsen mit írnom, és ha írok, csak azért írok, hogy megmutassam kédnek, hogy megírnám, ha volna mit...” 74. lev. 1726 június: „Szánj édes néném, szánj, mivel írni akarok, és nem tudom, mit...” Mikes ÖM I, 65, 78, 84, 93, 96–97, 101, 114, 120, 127, 132.

év	levél	olvasmány- emlék	a fordítás forrása					műfaja			
			ismert	nem ismert	vitás	egy	több	nov.	adoma anekd.	példa hist.	hasznos ismeret
1717	1.	x									
	2.										
	3.	x									
	4.										
	5.										
	6.										
	7.										
1718	8.										
	9.										
	10.										
	11.	x									
	12.										
	13.	x									
	14.	x									
	15.	x									
	16.										
	17.	x									
	18.										
	19.	x									
	20.	x									
	21.										
	22.										
1719	23.	x									
	24.										
	25.										
	26.										
	27.	x									
	28.	x									
	29.	x									
	30.	x									
	31.	x									
	32.	xx									
1720	33.	xxx									
	34.	x									
	35.										

év	levél	olvasmány- emlék	a fordítás forrása					műfaja			
			ismert	nem ismert	vitás	egy	több	nov.	adoma anekd.	példa hist.	hasznos ismeret
	37.										
	38.	x									
	39.										
1721	40.										
	41.										
	42.										
1722	43.	xxx									
	44.										
	45.	x									
	46.										
1723	47.										
	48.										
1723	49.		x			x		x			
	50.	x									
	51.	x									
1724	52.				x?		x	x			
	53.		x		x?	x	x	xx			
	54.			x						x	
	55.			x					x		
	56.	xxxx			x?					x	
	57.	xx			x?		x		x	x	x
	58.	x	x			x			x		
	59.	x									
1725	60.		xx			x					xx
	61.	x	x			x					x
	62.	x	x		x?		x				xx
	63.	x			x?		x	x			
	64.	x									
	65.	xxx									
	66.	x		x				x			
	67.										
	68.	xx									
	69.	xxu	x	x		x			x		x
1726	70.	x			x?						x
	71.				x?		x				x

év	levél	olvasmány- emlék	a fordítás forrása					műfaja			
			ismert	nem ismert	vitás	egy	több	nov.	adoma anekd.	példa hist.	hasznos ismeret
	72.	x	x		x?		x	xx		xx	
	73.	x			x?		x	x			
	74.	xxx									
	75.	xx									
	76.	x									
	77.			x				x			
1727	78.	x			x?		x				xx
	79.				x?		x				xxxx
	80.	x			x?		x		x		xxx
	81.										
	82.	x									
	83.	xxx									
	84.	xx			x?		x			x	x
	85.	x	xx			xx			x	x	
1728	86.	x			x?		x		x	x	x
	87.	xx		x						x	
	88.										
	89.										
1729	90.			x						x	
1730	91.										
	92.										
	93.										
1731	94.			xxx				xx	x		
	95.				x?					x	
	96.		xx			xx		xx			
1732	97.				x?			x			
	98.	u									
1733	99.	x	x			x		x			
	100.	xu		x				x			
1734	101.	xu	x			x		x			
	102.		x			x			x		
	103.	xu	xx			xx		xx			
	104.	x	x	x		x			x	x	

év	levél	olvasmány- emlék	a fordítás forrása					műfaja			
			ismert	nem ismert	vitás	egy	több	nov.	adoma anekd.	példa hist.	hasznos ismeret
	105.	xu									
	106.	xu									
	107.	x									
	108.	u	x			x			x		
1735	109.				x?				x	x	
	110.										
	111.										
	112.										
	113.										
	114.										
	115.										
	116.										
	117.										
	118.	x		x					x		
1736	119.										
	120.	u									
	121.										
	122.										
1737	123.										
	124.										
	125.	x									
	126.										
	127.										
	128.				x					x	
	129.										
	130.		x			x				x	
1738	131.										
	132.										
	133.										
	134.	x									
	135.										
	136.										
	137.										
	138.										
	139.										

év	levél	olvasmány- emlék	a fordítás forrása					műfaja			
			ismert	nem ismert	vitás	egy	több	nov.	adoma anekd.	példa hist.	hasznos ismeret
	140.										
	141.										
	142.										
	143.										
	144.										
	144.										
	145.	x									
1739	146.	x									
	147.	x									
	148.										
	149.										
	150.										
	151.										
	152.										
	153.										
	154.										
1740	155.										
	156.										
	157.										
	158.										
	159.	xu									
	160.	xu									
	161.	u									
1741	162.	u									
	163.	xu									
	164.	xu									
	165.	u									
1742	166.	x			x					x	
	167.	u									
1743	168.	x									
1746	169.										
1747	170.	x									
1748	171.	xu									
	172.		x			x					x

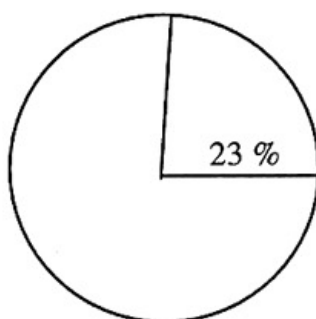
év	levél	olvasmány- emlék	a fordítás forrása					műfaja			
			ismert	nem ismert	vitás	egy	több	nov.	adoma anekd.	példa hist.	hasznos ismeret
	173.		x			x					x
	174.		x			x					x
	175.		x			x					x
1749	176.		x			x					x
	177.		x			x					x
	178.		x			x					x
1750	179.		x			x					x
	180.		x			x					x
	181.		x			x					x
1751	182.		x			x					x
	183.		x			x					x
	184.		x			x					x
1752	185.		x			x					x
	186.		x			x					x
	187.		x			x					x
1753	188.		x			x					x
	189.		x			x					x
	190.		x			x					x
	191.		x			x					x
1754	192.				x?		x				x
	193.										
	194.										
1755	195.										
	196.	u									
	197.										
1756	198.	u									
	199.	u	x			x		x			
1757	200.	u	x			x		x			
	201.	x									
	202.	u			x						x
	203.	u			x		x			x	
	204.		x	x		x			x	x	
	205.	u			x					x	
	206.	u			x					x	
1758	207.	x									

Az analitikus áttekintés alapján kirajzolódó egységek a *Leveleskönyv*ön belül

levél	évek	novella	anekdota adoma	példa história	hasznos ismeret
1–48	1717–1723	-	-	-	-
49–130	1723–1737	20	13	19	20
131–171	1738–1747	-	-	-	-
172–192	1748–1754	-	-	-	21
193–198	1755	-	-	-	-
199–206	1756–1757	2	2	4	1
207	1758	-	-	-	-
összesen:		22	14	23	42

Szépirodalmi fordítás-betét megközelítőleg 59 egység.

A próza fordítások levelekbe szerkesztése meglepő arányokat tükröz Mikes eredetinek tartott *Leveleskönyvé*ben. Szembetűnővé válik a fordításanyag mértéke az origiális mikesi műben, ha ezt az irodalmi levelezés egész szövegterjedelméhez viszonyítjuk. A *Leveleskönyv* szövegének terjedelme a szövegkritikai kiadás alapján, számításaink szerint kb. 9400 nyomtatott sor. A levelekbe szőtt fordítás-betétek összterjedelme kb. 2180 sor. Ez a meglepő terjedelem a teljes szöveg kb. 23 %-ának felel meg.

Az élménylevelek és a fordítás-betétekkel átszőtt mikesi levelek időbeni vagy időszaki eloszlása a következő:

1717–1758						
1717–1723	1723–1737	1738–1747	1748–1754	1755	1756–1759	1758
1–48. lev.	49–130. lev.	131–171. lev.	172–192. lev.	193–198. lev.	199–206. lev.	207. lev.
1–207. lev.						

Figyelemre méltó, hogy a 2180 sornyi fordítás-betét szövegéből a 172–192. levélben kb. 620 sor a fordított szövegrész. Hogy ez milyen jelentékeny összefüggő forrásanyag, azt e 21 levél teljes, 770 sornyi szövegéhez mért magas (620+150) aránya mutatja. Ez már mintegy 80 %-os eltolódást jelez az 1748–1754 közötti években a fordított szöveg javára a *Leveleskönyv* e kései szakaszában.

A fordítás és levélírás kölcsönhatása meghatározó Mikes rodostói munkásságában. A levélbe szerkesztett részletek fordítása inspirálta későbbi nagyobb fordítások létrehozását. A hagyományos értelemben felfogható fordítások váltakoznak szabadon fordított részletekkel, a lényeget összesűrítő, de bizonyos forrás olvasásán alapuló előadással. Arra, hogy az ilyen fordítás-betétek irodalmi felhasználása kedvet ébresztett a teljes forrásmű átültetésére, a legjobb példa Mme de Gomez novellafüzére. Hasonlóképpen a *Leveleskönyv* többszöri forrásul szolgáltak az A. Courtin, Cl. Fleury, F.–E. Pouget, P. Ricaut később lefordított művei is. A mikesi levélírás és fordítás tehát az írói tevékenység két egymással érintkező területe. A levélírói alkotó folyamatban a párhuzamosan végzett fordítói munka meghatározóbb szerepet játszott, mint azt az eddigi kutatások alapján föltételezni lehetett. Ennek legjellemzőbb példáira az alábbiakban próbálunk rámutatni, a részletes és teljes bemutatás igénye nélkül. Az eredeti francia források és Mikes fordításai közti összehasonlításhoz és szövegösszevetéshez felhívjuk a figyelmet a kritikai kiadás filológiai jegyzeteire.

2

Még a fordítás és az olvasmányemlék határán mozog a húszas évek elején, a fejedelemszöny halála kapcsán a szegények és a nagy házból valók sorsáról, a szerencse forgandóságáról elmélkedő levél. Fölidézi Szolón és Krözus udvari párbeszédét, a Kürosz (Cyrus) perzsa király fogságába jutott Krözus emlékezését a hét bölcs közül való Szolón mondására: „nemo ante mortem beatus, senki holtáig nem boldog.” Először fordul elő a mikesi levelezésben, hogy a levélíró antik történetet hoz föl az alkalmi levéltéma kifejtésekor.⁷⁰ „Minthogy históriából beszéltem kédnek, még eziránt két rövid példát hozok elő, hogy meglássa kéd, hogy mi is tudjuk az a. b. cét.” Osiris, „az egyiptumi leghíresebb király” és egy rab király párbeszédét előadva, az ókori bölcsességre utal. Osiris (valójában Sesostris vagy II. Ramszesz) rab királyok által vont szekerek fel s alá járó kereke az emberi sors forgandóságára ébreszti rá az uralkodót. „Ha szinte megunná is kéd, de hozok még egy példát elő, mert nem mindenkor vagyon

⁷⁰ 43. lev. 1722 április; Király, 1909, 340–341; az első példa Hérodotosznál (I, 30), Plutarchosznál (Vitae parallelae. Tom. I.) is olvasható; az utóbbi Hérodotosztól (III, 39) került Valerius Maximus (Lib. VI, 9) nevezetes példatárba; Cicero De finibus bonorum et malorum (Lib. V), a legfőbb jóról és rosszról szóló művében; ÖM I, 71–73, 504–505; az antik motívumok beszüremkedésére vö. 45, 50, 51, 52, 54, 56, 57, 62, 63, 72, 75, 82, 85, 96, 130, 205. lev., köztük novellisztikus fordításrészletekkel.

olyan jó kedvem, hogy históriából beszéljek. Egy számosi király, a neve nem jut eszembe...” Számosz pazarló életmódjáról hírhedt zsarnokára céloz, példája Polükratész gyűrűje; tanulsága: „a jó idő után eső szokott lenni...” A levél végén Mikes saját állapotukra transzporálja a tanulságot: „Édes néném, többet nem beszéllek históriából, hanem csak azt mondom, hogy ne essünk kétségben. Az Isten megvigasztalhat bennünket, mivel nyomorúságban vetheti a nagy fejedelmeket.” Mikes kezdeményezése a *Leveleskönyv* írásának megújuló szakaszát jelzi.

Az első jellegzetes francia fordításbetét föltünése Mikes személyes életkörülményeivel kapcsolatos. Bercsényi grófné 1723 áprilisában történt halála után néhány hónappal a megözvegyült generális el akarja venni feleségül fiatal udvarhölgyét, akihez „más is tartaná közit”. Mikes évek óta erősödő vonzalommal emlegette⁷¹ a „kis Susit”, de most keserűen látja, hogy „más kézre kerül a madár”, mert „aki gazdagabb, a’ hatalmasabb”. Így az öreg Bercsényi gróf a nyertes. „Ha énnékem is annyi volna a ládamban, mint másoknak, talán a madár is megmaradott volna. De rendszerént a szegény fogja meg a madarat, és a gazdag eszi meg. Elég a’, hogy a kéd jövődölése be fog telni, és ha hatvanhoz közelítünk is, de a bárányhúst szeretjük.” Az iróniával fogalmazott levél bevezetője ezzel lényegi mozzanathoz ér. „De ítélje el kéd, micsodások a leányok! Aztot tudom, hogy a szívnek semmi része nem lesz ebben a házasságban; aztot maga is tudja, hogy a testnek sem lészen. De hogy a grófné titulus zengjen a fülünkben, alig várjuk, hogy elmondhassuk a segéljét. Azt kédre hagyom, hogy kéd mondja ki a sentenciát...” Jóllehet a levél hangja tisztelettudó, maró gúnnyal telítődik. A 33 éves kamarás írói bosszút forral a mágnás tábornokkal szemben. „Elég a’, hogy a jövődöbéli vőlegényt vagyis inkább vőembert most a köszvény nem háborgatja, és Zsuzsiért gyakrabban megmosdik, mert azt tudja kéd, hogy a szegény asszony életében egy holnapban sem mosdottunk meg egyszer. De most egy kevésbé csinosabban tartjuk magunkot. Micsoda szép dolog a szeretet, mint megiffítja az embert! Hátha még vagy húsz esztendőt lerázhatnánk magunkról.” Bercsényi és Zsuzsi: öregember – ifjú feleség! A levélíró kiélezi a helyzetkomikumot, új jelenetet sző az életből és egy régi novellatémából. A főalak megrajzolásánál eljutott forrása szövegszerű fölhasználásához.

„Látta-e kéd az olyan öreg embereknek kalendáriumját, akinek ifiú felesége legyen, hogy miképpen tarthassa meg az egészségit, és hogy micsoda időkben és napokban kell együtt hálni a feleségével, és mikor kell különösen. Eleget nevettünk Zsuzsival, mert én egy kalendariumot csináltam neki, azt mondja, hogy nem szereti az olyan kalendariumot. Lehetetlen, hogy le ne írjam kédnek az öreg emberek kalendáriumját...valamint más kalendáriumban fel vannak véve a szerencsés és a szerencsétlen napok, itt is fel vannak jegyezve az olyanok, amelyekben lehet a feleségekkel hálgniok, és amelyekben különösen.” A nevezetes kalendárium pontosan megfelel a La Fontaine által népszerűvé tett *Le calendrier des vieillards* verses novella címének,

⁷¹ 24. lev. 1719 január; 37. lev. 1720 május; 43. lev. 1722 április; 48. lev. 1723 április; ÖM I, 35, 58, 73, 79.

De s'excuser n'étant jamais honteux.
La chose ainsi presque toujours égale,
Quatre fois l'an, de grâce spéciale,

Boccaccio és La Fontaine csak a tilalmas napokat sorolja föl, Mikes pedig vagylagosan kezdi, de a „lehet” egész évben csak kétszer fordul elő. A levélíró az egyházi ünnepekkel összefüggésbe hozott tilalmas napok felsorolását néhány régies magyaros kifejezéssel fűszerezte, az évszaki, természeti, időjárási okokból adódó tilalmak sorát bővítette. De előadásának ironizáló szelleme a La Fontaine-i irodalmi keret elhagyása nélkül is egyezik a franciára átdolgozott novelláéval. A helyzetkomikumot fokozó, stílusélénkítő hatású az a megoldás, hogy Mikes libertinus ízű galantériával a menyasszonyt is bevonja a véleménynyilvánításba: „Nem tudom, mint találja kéd, Zsuzsi azt mondja, hogy el kell égetni, mert gyakorta mondja, hogy különösön.”⁷³ A sikamlós témájú kalendárium bravúros átdolgozása közben a fordító annyira belekerült francia forrása vonzkörébe, hogy irodalmi levelezésében első ízben levelét is franciául kezdte keltezni: „rodosto <le> 22 aug. 1723.”

Hasonló nyomok másutt is előfordulnak⁷⁴ a következő években.

A titkon kötött rodostói házasság továbbra is foglalkoztatja az érzékenyen érintett levélíró, aki laza gondolatársítással különféle női históriákat, jó vagy gonosz asszonyi történeteket fordítgat olvasmányaiból. A levélbe szőtt epizódok irodalmi felhasználása gördülékeny. „Édes néném, ha nem üsmerem is, de megszerettem azt a leányt, akiről írja kéd, hogy micsoda veszedelemre tette életét az anyjáért, mert a jó szívet méltó szeretni.”⁷⁵ A pogány »pietas« példájáról van szó, amely különösen a *Gesta Romanorum* elbeszélése: 215. App. 19. „De praecone et nobili femina. Refert Valerius quod quidam praeco unam nobilem feminam...”⁷⁶ révén vált ismeretessé. Mikes klasszikus műveltsége kiterjeszkedett ókori könyvek ismeretére, amint ezt az akkori iskolázás magával hozta. De lehetséges, hogy az ilyenfajta antik példákat nem klasszikus olvasmányaiból, hanem a 17. és 18. században még forgalomban levő moralizáló könyvekből, példatárakból szedte össze. A „Filia matrem lactans” példája Mikes leírásában bővebb a *Gestáénál*; egyes mozzanataiban Valerius Maximus előadására is

⁷³ 49. lev. ÖM I, 79–81; 515; „különösön” a. m. külön, nem együtt hál; Abafi, i. m. 1878, 175.

⁷⁴ Vö. az 59, 79, 181. lev. ÖM I, 98, 142, 270.

⁷⁵ 52. lev. 1724 február; ÖM I, 85.

⁷⁶ *Gesta Romanorum*, ed. Hermann Oesterley. Berlin 1872, 624; a *Gesta*-ban meglevő példa hiányzik Haller János fordításából; Gálos, EM 1909, 308–309; Király, i. m. 1909, 340–341; Zolnai, i. m. 1922, 28 (Mikes antik novelláiról 43, 51, 52, 54, 56. stb. lev.).

emlékeztet. „De Pietate in Parentes, cujus exempla Romanorum sunt.”⁷⁷ A nevezetes tettek és mondások, ókori anekdoták gyűjteménye a jelek szerint mintegy példatárul szolgálhatott Mikes antik történeteire.

A jószívű asszony ellenpéldája nápolyi Johanna gyilkos tette. Íme Mikes megjelenítése 55. levelében: „Egy neápolisi király a királyné házában menvén, a királyné zsinort csinált. A király kérte, hogy minek csinálja a zsinort. Arra csinálok ezt a zsinort, felelé a királyné, hogy tégedet megfojtsam véle. Ezt a király tréfának vélte, de másnap a tréfa valóságra fordult, mert ugyan meg is fojtották. Édes néném, az ilyent ne tegyék a jószívű asszonyok között, talám inkább tegyék a vadállatok társaságában.”⁷⁸ Az 1345. szept. 19-én Aversa várában történt esemény ősforrása Pandolfo Collenuccio nápolyi története. Francia fordítása ugyan nincs Collenuccionak, csupán a Johanna-történetet ültette át belőle Brantôme.⁷⁹ Erre Bayle mutat rá, aki szótárában közli Brantôme fordítását. Bayle több korabeli és régibb író idéz. De a Mikes elbeszélte jelenetet csak a Collenuccio–Brantôme-féle szöveg őrizte meg: „...se conte encore et à Naples et ailleurs, que ladite Dame (Jeanne I.) faisant un cordon d’or un jour assez gros, Andreassey luy demande pourquoy elle faisoit ce cordon, elle luy respondit en sousriant qu’elle le faisoit pour le pendre: elle en tenoit si peu de conte, qu’elle ne craignoit rien de luy tenir telles paroles, ausquelles Andreassey comme simple et bon homme qu’il estoit, n’y prit point garde; mais enfin l’effet s’en ensuivit.”⁸⁰ A magyar szöveg kizárólag a női kegyetlenség illusztrálására szolgál. Brantôme viszont célzatosan írt Johannáról, hogy az Anjou királynőt megvédje az olasz krónikások „rágalmait” ellen. A balsorsú király Endre, Károly Róbert kisebbik fia, aki tizenöt éves korában vette feleségül a tizenhat esztendőes Johannát, Róbert nápolyi király unokáját. Nem lehet eldönteni, hogy Mikes közvetlen forrása Brantôme vagy Bayle volt-e?⁸¹ Az esetet hazai források is számon tartják,⁸² de a párbeszéd jelenet nélkül.

⁷⁷ Factorum et dictorum memorabilium libri. Lib. V. Cap. 4.7. A Valerius Maximustól származó változat igen el volt terjedve a középkori kompendiumokban; a „filia patrem lactans” szereplői Cimon és Pera; Király, 1909, 341. ÖM I, 526.

⁷⁸ 1724 június; ÖM I, 86.

⁷⁹ Compendio delle Histoire del regno di Napoli (van két spanyol fordítása, 1563, 1584); Dames illustres. Memoires de messire Pierre de Bourdeille seigneur de Brantome contenant les vies des dames illustres de son temps. Paris 1858–1895, XIII vol. Par Prosper Merimée et Louis Lacour. (Első kiad. Leyden 1665–1666, 8 vol.); Pierre Bayle: Dictionnaire historique et critique. I–IV. 1730; 1741; (első kiad. 1694); Király; i. m. 1909, 266–269.

⁸⁰ Brantôme, i. m. X, 320; Bayle, Naples, Jeanne I. cikk C jegyz.

⁸¹ Mindkét szerző ismeretére vannak jelek, vö. a 72, 84, illetve a 63, 72, 103, 200. lev. jegyz.

⁸² Thuróczy János: Chronica Hungarorum, Augsburg 1486, de nem ír a selyemzsinorról; megvan a Budai Krónikában (Podhradczky kiad. 282); Bonfini tud a selyemzsinorról: „Andreas enim Rex Apulus, tertio post initium regnum anno, cognatorum factione, qui regiam potestatem anhelabant, et consentiente uxore Joanna, Aversae serico laqueo facinorosissime necatur.”

A jó és a rossz ellentéte kiterjed a férfiak körére is, mivel a jószívű asszony ritka, ám a férfiak között több található. Ezzel az író egy új novella elkezdését egyengeti, amelyről a végén csak annyit mond, hogy „énnekem tetszik, azért írtam meg”.⁸³ Mikes históriájában és forrásában a leírt személyek, Don Antonio nevét kivéve, valódiak; ilyen nevű portugáliai királyt nem ismer a történelem. A francia szöveg szerint Don Antonio unokatestvére a burgundiai hercegnek, Merész Károlynak (Charles le Hardy, Duc de Bourgogne), és azért ment XI. Lajos francia királyhoz, hogy segítséget kérjen tőle és kibékítse őket. A novellisztikus történet valószínűsített forrása Mme de Gomez, Madeleine-Angélique Poisson regényciklusa, *Les Journées amusantes*.⁸⁴ Mikes fordítását a korabeli francia kiadás szövegével összevetve, Zolnai szakszerűen méltatta a levélíró teljesítményét. Szerinte Mikes előadókészsége nem marad mögötte a francia szerző stílusának; rövidít, elhagyja a história eszmei tartalmának kidomborításához felesleges történelmi részleteket, megnyesegeti szószaporítását. Nem fordít szolgailag, hanem beleéli magát a szereplők lelkébe, és ahol motivációs hézagot lát, azt a maga magyarázó szavaival tölti ki. Ilyen módon átstilizálja XI. Lajos eredeti portréját; melegebben, több részvétellel áll pártjára a kibujdosott portugál fejedelemnek, mind Gomezné. Mikes hangsúlyozza azokat a mozzanatokat, melyek Don Antoniónak a francia királytól kért segítségére és a tőle kapott szép ígéretekre vonatkoznak. Sajátos, hogy ilyen történetet emel ki a novelláskötetből; önmagukra gondol, olvasmányában is élményrokonságot keres. Don Antonio sorsa jóra fordul, a tanulság: van jószívű fejedelem is. XI. Lajosnak is megesik rajta a szíve, és megsegíti őt. Mikes erős érzelmi elemet visz a politikába. A novella végén gondosan részletezi az apa és fia közötti „kegyes vetekedés”-t (combat).⁸⁵ A kortárs író szépirodalmi kötetét Mikes kedvtelve olvasgatta, és később is merített s fordított belőlük.⁸⁶ Alkalomszerű felhasználásuk néhány éves időközönként figyelhető meg a következő évtizedben.

A Richelieu kardinális korabeli akasztófa-história válasz az előző levélben fölvetett kérdésre, „hogyan mikor akasztották fel a legelső asszonyt Párizsban?” Az 1727 novemberére datált, terjedelmes 85. levél post scriptumába került: „P. S. A legelső asszonyt Franciaországban 1449-ben akasztották fel, de ha ugyancsak az akasztáson kell végez-

Hungaricarum rerum decades IV et dimidia. Velence 1483. (Dec. II. Lib. X.) Ír róla Heltai Gáspár is: „Johanna... az ő latrai által megfojtatá egy selyem kötéllel.” (Cronica a magyaroknak dolgairól. Kolozsvár, 1575.)

⁸³ ÖM I, 86–88.

⁸⁴ Paris 1722–1731, 6 tomes en 8 volumes; Szilágyi István: Mikes Kelemen novellái. Fügylő 1878, 167; Király, i. m. 1909, 341; ÖM I, 528–531.

⁸⁵ Zolnai B.: Mikes Kelemen. (Fejezet az irodalmi gondolat történetéből.) Minerva 1930, 179–182; t. III, 1724, 7e journée, 21–29.

⁸⁶ Vö. a 85. lev. (1727), 96. lev. (1731), 99. lev. (1733), 102. lev. (1734).

nem írásomat, egy kis históriát írok le. Párizsban egy embert akasztani vitték...”⁸⁷ Ez is megvan Mme de Gomez említett 7. napi elbeszélésében. Adódnak ugyan kisebb eltérések; a francia szövegben Lyon áll, az akasztás helyszíne „la Place de Belle-Cour”, a szereplők neve is olvasható, a párbaj miatt elítélt „le malheureux Bonneval”, a herceg pedig a kardinális futárja, a király XIII. Lajos; az államtitokként közölt „nagy dolog” az eredetiben titok marad,⁸⁸ a fordításban kiderül; „...nagy titkon mondja az urnak: látod-e mindezeket, akik itt állnak, úgy megijesztettek ezek engem, hogy a nadrágban kellett bocsátanom féltemben...” A francia íróknál ez a „motívum” nincs meg.

A rodostói udvar belső bajairól, egyenlenségről, gyanúságról, „fekete irigységről”, erkölcsi válságról 1731 karácsonyán írt 96. levelében Mikes két rokon tárgyú történetet is fölhasznál Mme de Gomez következő kötete 10. napi szórakoztató előadásából. Személyes hangú gondolatszövését mintegy alátámasztva, így folytatja: „A históriákban olvasunk erről példát, hogy nem jó a másban való kételkedés. Aztot pediglen egy pogány, de szép fejedelemasszony adja, tudniillik a nevezetes Cleopátra asszonyom önagysága...”⁸⁹ Az actiumi vesztes harc utáni helyzetben történhető mérgezési próba jelenete Antonius és Kleopátra között megegyezik Mikes tolmácsolásával. Igaz, ír róla Brantôme is Plinius nyomán, de ő az actiumi ütközetet nem említi fordításában. E két forrásra megy vissza Mme de Gomez szövege is, ahonnan Mikes kölcsönözte,⁹⁰ bár Pliniust ő is olvashatta.

„De hadd hozzak még egy példát elő az irigységről is...” folytatja a levélíró forrása következő lapjai átültetésével. A francia beszélgető társaságban Uranie szavaival elmondott történet novellisztikus keretéből kiemelve került Mikes levelébe; a két előadás minden mozzanata megegyezik. A király és a hízelgő udvariak (Courtisans) esetét Mme de Gomez nevekkal konkretizálja. XII. Lajos király VIII. Károly utóda volt a francia trónon, s elődje özvegyét, Anne de Bretagne-t feleségül véve, a régi udvaroncokat megtartotta. Az ebből fakadó konfliktus alkotja az udvari epizód magvát. A király bölcs eljárása a hízelgőkkel szemben dicséretes; „et par ce trait de bonté et de générosité confondit les flateurs, et s’aquit l’amour de tous ses sujets.” – „Ez olyan szép dolog volt, amicsodás rút az irigység. Azért nem is beszélek már többet felölle.”⁹¹

Az élményhiány erősen közrejátszott abban, hogy a levélíró az asszonyi hálátlanság és kevélység ürügyén egy újabb témát hozzon elő 1733 szeptember közepén írt 99.

⁸⁷ ÖM I, 157, 620–621.

⁸⁸ Journées amusantes t. III, 7e journée, 93–95; Király, i. m. 1909, 342

⁸⁹ ÖM I, 176, 647.

⁹⁰ Journées amusantes t. IV, 1724, 10e journée, 5–6; Király, i. m. 1909, 343; Madácsy László: Clément Mikes et les sources françaises de ses Lettres de Turquie. Mikes Törökországi Leveleinek forrásaihoz. Szeged 1937, 38–39; Brantôme, i. m. X, 154–156: Amoures de Cléopâtre ed d’Antoine. „Pline fait un conte d’elle...je le répéteray icy un peu...” (Naturalis Historia lib. XXI, 3–9.)

⁹¹ ÖM I, 177, 648; Journées amusantes t. IV, 10e journée, 19–20; Király, i. m. 1909, 343.

levelében. „A magához való szeretetről a minap két asszonynak a beszélgetéseket olvastam. Nem tudom, ha leírom-e vagy sem? De leírom, mert nincsen egyebet mást írnom.”⁹² Ha Mikes olvasást emleget, s arra hivatkozva ad elő valamit, legtöbbször fordítással összefüggő levélírást sejtet. A hosszadalmas beszélgetést Szilvia és Juliánna folytatja a Tuilériák (Tuileries), az egykori királyi palota pompás kertjében. Pontos eredetijét Gomezné 14. napi elbeszélése tartalmazza. „L’amour propre. Dialogue. Silviane, Arelise.” A précieux modorban folytatott társalgás rokokó jelenetét Mikes híven s könnyed tollal próbálta átültetni, de a választékos francia tónushoz viszonyítva dísztelenebb, egyszerűbb, nehezkesebb maradt. Nyelvi s fordítói kísérlete mégis stílus-történeti jelentőségű, amit a dialógus kezdete is érzékeltet.

„Juliánna. Honnét vagyon a’, kedves Szilviám, hogy ilyen idején sétálsz kertekben, és csak egyedül, holott rendszerént sokadmagaddal szeretsz sétálni.

Szilvia. Mindennek ideje vagyon; vagyon olyan idő, melyben sokadmagammal szeretek lenni, vagyon olyan, melyben a magánoson való létel kedvez. Ugyanebben az utolsó állapotban is voltam ma reggel, azért is küldöttem éretted.”

„Arelise. Par quel hasard, ma chère Silviane, vous a-t-il pris envie de venir aux Thuilleries si matin? Je ne vous ai jamais trouvée d’humeur à vous y promener, que lorsque le grand monde s’y rend en foule.

Silviane. Il est des momens pour toutes choses, belle Arelise; il y en a où l’on aime le monde, et d’autres où la solitude a des apas; c’est dans un de ces derniers instans que je me suis trouvée ce matin, & ce qui m’a fait vous prier de m’accompagner ici.”

A fordító addig követte a választékos francia párbeszédet, amíg az általános erkölcsi síkra terelődött.

„Juliánna. Ez így lévén, szép Szilvia, tehát a te tartásod szerint a magához való szeretet eredete minden jó erkölcsöknek.

Szilvia. Legalább ő az oszlopja, és ő is terjeszti ki annyira.”

„Arelise. Ainsi donc, selon vous, belle Silviane, l’amour-propre devient la source de toutes les vertus.

Silviane. Il en est du-moins le soutien, & c’est lui qui les fait paroître dans toutes leur étendue.”

Innen folytatólag Mikes mintegy három lapnyi francia szöveget elhagyott. Talán azért, mivel Silviane önmagát ismétlő válasza terjengősnek tűnt neki. Ezután rátért a dialógus befejező mozzanatára.

„Juliánna. Kedves Szilviám, már egészen eláltattál, és a magához való szeretet részére tértem, de hová lesz a magadhoz való szereteted, ha Télámon Diannához kapcsolja magát.

Szilvia. Amely magamhoz való szeretetért nehezen esett az ő változása, ugyan a’ meg is vigasztal engem, és azt is el fogja velem hitetni, hogy nem érdemli jóságomat.”

⁹² ÖM I, 182–187.

„Arelise. Vous me séduisez, ma chère Silviane, & je suis presque vaincuë en faveur de l'amour-propre: mais que deviendra le vôtre, si Lisimond vous préfère toujours Melise?

Silviane. Le même amour-propre que m' a renduë sensible à cette préférence, servira à m'en consoler, & me portera à croire qu'il ne méritoit pas l'attention que j'ai faite à son changement.”⁹³

Az átkeresztelt nevű szereplők részvételével, kerti sétálgatás közben folytatott barátnői társalgás tárgya, az önszeretet, a párizsi társaság divatos szalontémája volt. A vallomásíró és politikai gondolkodó fejedelmet is sokat foglalkoztatta, s nem csak általános erkölcsi, hanem a lélekfeltárás személyes vonatkozásában is. Számos rodostói könyv érinti az önszeretet legyőzésének moralista témakörét, köztük a Mikes által lefordított könyvek többsége.

A fordítás és levélírás irodalmi kölcsönhatásának egyik remekül sikerült darabja az 1734 februárjára datált 102. levél.

„Soha édes néném nagyobb kedvem nem volt egy igen szép, csinos és takarékos levelet írni, mint ma, se soha olyan nagy egyepetyém nem volt, mint ma a hosszú levél írásra. De minthogy attól tartok, hogy egyikét sem viszem úgy végben, hogy a kéd szép szemeinek tessék, azért elvégezem leveletem, és ebből megtudhatja kéd, hogy még élek, és hogy vagyok és maradok az asszonynak, jó nénémnek jó atyafia.”

P. s. Édes néném, hová lehet annál szebb levél, ha rövid is, mint amelyet egy híres gyenerális írt volt a feleségének a harc után, mondván: az ellenséget megvertük, egy kevésbé elfáradtam, jó étszakát, édes feleségem.”⁹⁴

A teremő fantáziával megáldott levélíró az idézett levélkét Mme de Gomez 16. napi elbeszélésében találta dicsőítő sorok kíséretében; megnyerte az őt tetszését is. „Est-il rien de si grand que ce modeste oubli de soi-meme? Il ne faut pas, dit Uranie, dans ses traits de modestie, oublier celle de M. de Maréchal de Turenne, après avoir gagné la célèbre Bataille des Dunes proche Dunkerque: voici les termes dont il en écrivit à Madame son épouse.” S itt következik a lakonikus rövidségű levél. „Les Ennemis sont venus à nous, ils ont été battus, Dieu en soit loué; j'ai un peu fatigué pendant la journée: je vous donne le bon soir, et je vais me coucher. Le Mares. de Turenne.” A francia író is csodálja: „Que cette modestie est éloquent! Que cette simplicité est molle!...”⁹⁵ Mikes a néhány sort a lényegi mozzanatokra vonva össze, szintén szépnek találta Turenne levelét, akinek heroikus és gáláns alakjából – a précieux-kor közönsége s levélirodalma Mars és Venus szimbóluma jegyében – szinte kultuszt üzött.⁹⁶ Ezzel a levélkuriózzal zárul Mikes fiktív levelezésében Mme de

⁹³ Journées amusantes t. V, 1730, 14e journée, 156–174; Szilágyi, i. m. 167; Király, i. m. 1909, 345.

⁹⁴ ÖM I, 190–191.

⁹⁵ Journées amusantes t. VI/1, 1731, 16e journée, 28; Király, i. m. 1909, 343.

⁹⁶ Henri de Latour d'Auvergne Vicomte de Turenne (1611–1675) marsall a 17. század egyik legkiválóbb francia hadvezére volt, életratainak kötete megvolt Bercsényi Miklós

Gomez novellafüzéréből kiszedegetett fordítás-betéteinek sora. A próba ösztönzően hatott rá, s a negyvenes évek derekán újabb, egy egész önálló kötetre való⁹⁷ szépprózai elbeszélést lefordított a *Journées amusantes* regényes és mulatságos történeteiből.

4

Visszatérve a fordítás-betétek levelekbe szerkesztésének menetére, sajátos felépítésű az 1724 decemberi keltezésű 58. levél. Valamire való levéltémát keresve, tolla belekap az asszony-papság és a gyóntató papné középkortól élő vándoranekdota⁹⁸ libertinus szövegébe. A folytatás egy rodostói természeti jelenséghez kapcsolódik. Előfordult korábban is, hogy a szokatlan időjárási viszonyok, az özönvízszerű esőzés (11. lev.), a tengeri vihar (20. lev.), földindulás (26. stb. lev.), fellegjárás (28. lev.), szivárvány és égi jelek (31. lev. és 90. lev.) az írói képzettársítás révén levélmotívummá váltak. Ezúttal is ilyesmi történt, de egy fordítás-elem beleszövésével. „Vajon elhinnék-e azt nálunk, hogy micsoda melegek járnak itt most, de kivált meleg esők és sok mennydörgések. Kéd legalább higgye el, mert nem hazudok, nyárban sem hallunk nagyobb, se több mennydörgéseket, mint most. De a' derék állapot, hogy igen-igen ritkán esik itt le a mennykő. Tudom, hogy sokféle és csudálatos erejét hallotta kéd a mennykőnek, de talán csudálatosabbat nem hallott kéd, mint amelyet én olvastam, mikor eszemben jut, mindenkor nevetnem kell, nevéssen kéd is.” Innen jobban követhető Mikes tolla, hogy a törlésekkel tarkított fordított részletet betűhíven adjuk: „romában egy franczia követ a mikor egyszer nagy mennydörgések voltak. asztalnál lévén a feleségivel. és az ablakok hogy nyitva voltak, a meny kö <végig> által megyen aházbán <és ki m> ki ki meg ijed. de semmi kárt nem tett, a mikor pedig által ment aházon, a követné melegséget érzet, <nem> talállya ki kéd hol, és mint hogy asztalnál volt, nem lehetet a szoknya alá tenni a kezét. de asztal után. maga is el fogad nevetve rajta. <hogy> a midön észre veszi, hogy a menykö <ugy el> meg perselte. <mint ha meg borotválták volna.> gondold el édes néném, hol kereskedet. és <kne> kine nevetné eztet. <a török asszonyokon nem történhetik ilyen dolog.> most jut eszemben...”⁹⁹

könyvtárában; Thaly Kálmán: Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Bp. 1885, 25; Zolnai B.: Turenne levele. EPhK 1923, 247–248; a „Lettre de Louange” levéltípus klasszikus példái között, Eloge de M. de Turenne, Vaumorière levélgyűjteményében is, amely megvolt Rákóczi bécsújhelyi könyvei között, Köpeczi, i. m. 228; Pierre d’Ortigue de Vaumorière, Lettres sur toutes sortes de sujets avec des avis sur la maniere de les écrire, et des réponses sur chaque espece de lettres. Paris 1689 (1714-ben már 5e édition).

⁹⁷ Mulatságos napok. 1745. OSZK Quart. Hung. 1094; ÖM III, 1970, 5–243.

⁹⁸ ÖM I, 97; 541; György Lajos: Világjáró anekdoták. Bp. 1941, 89–92; változatai Marie de France-tól Rabelais Gargantuájáig megtalálhatók.

⁹⁹ ÖM I, 97–98.

A „gálans mennykő” lecsapása Bussy Rabutin (1618–1693) levelezésgyűjteményében olvasható: LXXXI. Lettre. Réponse du Comte de Bussy a Madame de Gouville. A Chaseu, ce 20 août 1667.¹⁰⁰

„Si voun sachiez, Madame, combien vous me faites plaisir de m’écrire, cela vous encourageroit à continuer...”

Je suis fort fâché de l’accident qui est arrivé à la pauvre de Maréchalle de Villeroi. Le tonnerre en veut aux Maréchalles de France; car vous savez ce qu’il fit à Rome à la feu Maréchalle de***. Si vous ne le savez, Madame, je vous dirai qu’il tomba dans sa chambre fort près d’elle, et qu’il lui fit l’office d’un Barbier fort adroit en un endroit que je ne veux pas vous nommer.”¹⁰¹ Az eddig más forrásból ki nem mutatható történet nem tartozik a közkeletű vándoranekdóták közé. Az átvételt Zolnai a kézirat törléseire hivatkozva bizonyította. Mikes éppen az egyik átvett kifejezést törölte, nyilván az anekdota csípősségének enyhítésére. A francia írónak inkább az eset szellemes megfogalmazása volt a fontos, Mikes fantáziája előtt maga a jelenet ölt testet, s fantáziájával kiszínezi a nem mindennapi eset mozzanatait.

A következő év tavaszán ismét a sűrűsödő panasz. „De mit írjak, mert itt semmi hír nincsen. Hanem ha azt írom meg, hogy most itt az örmény asszonyok nagy munkába vannak, mert most vetik a gyapotot. Írjunk hát a gyapotról...”¹⁰² Mikes már Rodostóba érkezésük után látta a gyapottal bibelődő asszonyokat,¹⁰³ s az eltelt évek alatt is ráterelődött a figyelme. A gyapotmag leírását olvasmányából nyert ismereteivel tarkította. A rodostói könyvtárban meglevő *Lettres édifiantes* egzotikus gyűjteményben a gyapottermelésről Mikesével részben megegyező rész található. Ez is dióhoz hasonlítja a gyapot termését és keréknek (ún. rouet) nevezi a gyapot elválasztásánál használatos eszközt. A két szöveg között a termelési eljárás menete is egyezik a következő egységekben: 1. A gyapot elvetése, 2. növekedése, 3. virágzása, 4. a gyapot érése, 5. a kerék alkalmazásának oka a gyapotszedésben.¹⁰⁴ Írás közben haza gondol. „Torda vármelegében gondolom, hogy megteremne, de a mi kokány földünkön elegendő melege nem volna...(37. lev.) De Magyarországon csudálom, hogy meg nem próbálják, mert ott vagyunk olyan hely, ahol megteremne, és a’ nagy hasznót hozna az országnak.” (60. lev.) Máskor is előfordul, hogy Mikes törökországi élményei, olvasmányai és fordításai kapcsán az ország hasznát emlegeti. Mint levele folytatásában is. „De édes néném,

¹⁰⁰ Ez a levél válasz arra, amelyben Madame de Gouville azt írja befejezésül: „Le tonnerre est tombé à Villeroi, et a brûlé la main de la Maréchalle.” *Lettres de Messire Roger de Rabutin Comte de Bussy...avec les réponses*. Paris 1714, I, 90. (Első kiad. 1697.)

¹⁰¹ *Lettres...*, I, 95; Király, i. m. 1909, 342; Zolnai, i. m. 1922, 26; Hopp L.: Mikes javító tolla nyomában. Nyr 1967, 2. sz. 160.

¹⁰² 60. lev. 1725 április; ÖM I, 101.

¹⁰³ 37. lev. 1720 május; ÖM I, 56.

¹⁰⁴ *Lettres édifiantes et curieuses concernat l’Asie, l’Amérique*. 17 tomes, in 8° Paris 1707–1715; a XI. k. 263; Zolnai B.: Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez. EPhK 1906, 96; uő. II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Bp. 1926. Klny. A MBSz 1925/1926. évfolyamából, 27.

minthogy a gyapot nálunk meg nem teremne, kéd más hasznót tehetne a mi országunknak, amelyért méltó volna a kéd nevét arannyal leírni az erdélyi historiában. Ha az Isten hazaviszi kédet, miért nem lehetne kédnek annyi selyme, hogy a szükséges valót nem kellene pénzen venni...Nevetném, ha kéd lenne az első fundatora a selymeresztő bogaraknak Erdélyben...”¹⁰⁵

A levél további része a selyemhernyó-tenyésztésről szól. Mikes így vezeti be: „...Minthogy egyéb dolgom nincsen, leírom kédnek, hogy mit olvastam az iránt...” A részletes leírásnál Chomel *Dictionnaire oeconomique*-jének¹⁰⁶ adatait használta föl. Azok a szempontok ugyanis, melyek szerint Mikes írt a selyemhernyóról, megvannak a rodostói könyvtárban meglévő Chomel szótárában is. Ez szintén megemlékezik a szerzetesekről, akik először hozták Európába a selyemhernyó tojásait, azután ír a selyemhernyóról („manière de gouverner et nourrir les vers à soie”), miképpen kell kiköltetni („pour faire éclore la graine à vers”), hogyan kell nevelni a kikelt hernyókat („manière d'élever des vers qui viennent d'éclore”), a hernyók táplálékáról („conditions requises à la feuille de meurier, pour être bonne et propre à la nourriture des vers à soie”), a levélszedésről, az értelmes gondozásról („comment on doit cueillir la feuille, du temps que l'on doit observer pour cueillir la fouille”), a selyemhernyó lakásáról („du logement qu'il faut donner aux vers à soie”), majd újra az etetésről és nevelésről („manière ou régime pour bien nourrir et élever les vers à soie”), betegségeiről („maladies des vers à soie et leur remèdes”) stb. A felsorolt mozzanatokat Mikes fordításával összehasonlítva azt látjuk, hogy sorrendjükben alig van különbség. Madácsy László szerint tartalmilag a két leírás között lényeges eltérés nincs. Feltűnőbb egyezések: „Legelsőben is egy tiszta házat kell számokra elkészíteni...ahová az egerek, se más egyéb kis állatok ne mehessenek, a szél se érje...” „L'on choisira le lieu qu'on donnera selon le climat...afin que la pluie, le vent...et que les rats et autres vermines ne les mangent point...” A „tiszta” szó hangsúlyozása „vous dresserez vos ateliérs dans la chambre que vous trouverez la plus propre”. – „A selymeresztő bogárnak a tojása...vegyük elő azt a papirosot, és adjuk oda valamely kövér leánynak, aki aztot a kebeliben tévén, a melegtől egy kevés idő múlva ott életre kapnak.” Szemléletesebbé teszi a francia kifejezést. „Pendant le jour vous la tiendres [ti. la graine] dans vons poches, les filles et les femmes dans leur sein...” – „Mihent azt észreveszik, hogy mozognak, a papirosra gyenge levelecskéket tesznek...” „Aussi-tôt que vous verrez vos vers éclos sortir à travers le papier...sur le papier mettez des feuilles de meurier des plus tendres...” – „De legelsőben is arra kell vigyázni, hogy ezeknek olyan dajkát kell adni, aki munkás és értelmes legyen...” „Il est nécessaire que celui qui la cueillera ou fera cueillir, ait la même intelligence à élever des vers à soie, que celui qui les gouvernera...” – „Az esős időben szedett levelet meg kell szárasztani, és ha látja, hogy

¹⁰⁵ ÖM I, 102.

¹⁰⁶ Noël Chomel: *Dictionnaire oeconomique*, contenant divers moyens d'augmenter son bien et de conserver sa santé, par M. N. C. Lyon 1709, fol. Supplément au *Dictionnaire oeconomique* par...Lyon 1712, fol. 3. Part.: Zolnai, i. m. 1926, 18, 20; Király, i. m. 1909, 345.

eső leszen, még előre kell levelet gyűjteni.” „Quand l'on verra quelques jours sombres et couverts et qu'il y aura apparence de pluie, faites cueillir de la feuille pour deux jours.”¹⁰⁷ A jó adag fordítással elnyújtott levélírásnak Mikes töle szokatlan fordulattal vet véget. „Édes néném, eluntam már az írást is, azért félbeszakasztom a mi remeténk munkáját; másszor leírom.”¹⁰⁸ A kedvtelő élménylevelével írásától elüt az ilyen fordítással járó írói munka; a levélíró legfőbb gondja, hogy a fordítás-betétek levelbe szerkesztése közben megőrizze az általa kedvelt levélformát és sajátos levélstílusát.

A fordításra kiszemelt, túl hosszúnak tűnő részt ketté osztja, mint a selyemeresztő bogár estében is; „...itt a sok kevés semmi dolgaimtól ment lévén, szabadosan elkísérhetem kédet a mi remeténk látogatására...Úgy tetszik, hogy az utolsó levelemben ott hagyók félben, hogy az állat végtire egy kis selyemházat épít magának...”¹⁰⁹ Mikes előadásmódja életet visz a száraz szótári prózába. Hogyan kell a selyemhernyó helyét előkészíteni begubózása idején; „...ateliers des vers a soie, lors qu'ils veulent faire leur soie; de quelle manière il faut ramer les ateliers”. Bibliai frazeológiával meséli el a selyemhernyó pillangóvá változását. „A három hét eltelvén, az állat halottaiból feltámad, de más formában, mert az házán egy kis ablakot fűrván, onnét szép fejr ábrázattal és szárnyakkal repül ki.” Leírja a lepke elpusztítását, hogy elkerüljék a gubó kifúrását; „...moien pour éviter que les papillons ne percent le cocon”. Következik a selyemgubó legombolyítása: „Immár a selyem megvagyon, de az erősen a házhoz vagon tekerve és enyvezve. Azt levenni meg más mesterség...” – „pour bien tirer la soie de toutes sortes de cocons...” A lepketojások megőrzésekor „nem kell sokat meghadni magnak...” – „manière de faire la graine et la semence de vers à soie; moien de conserver la graine des vers à soie”. Csaknem szó szerinti egyezések is előfordulnak. „Legelsőben is azokat a kis tojásformákat lágy meleg vízben vetik, hogy az enyv megolvadjon. Azután egy kevés seprűszállal habarni kezdik, azért hogy a selyemszál a seprűre tekerődjék. De csak hat szál tekernek együvé, és...” – „Vous mettez sur un fourneau un chaudron rempli d'eau claire et nette, que vous ferez choffer... alors vous jetterez vos pelotons dedans que vous remuerez et agiterez avec un petit balais... Les cocons se dévidant, leur fil fiendra à ce balais...et alors selon la soie, que l'on désirera faire...il faut prendre les brins de six pelotons...”¹¹⁰ A lexikoncikk átültetése a mikesi prózai előadás mesterei megnyilvánulása.

A hasznos ismereteket tartalmazó francia szótár lapozgatása, elszórt adatok felhasználása mellett, az év végén írt 69. levélhez is forrásul szolgált. Ezúttal is a környékbéli mezei munkák látványa adott ötletet az írásra; „...csak kell valamit írni. Azt írom hát, hogy itt most szántanak és vetnek... A minap olvastam, hogy miképpen kell a búzát megszaporítani. Amidőn a gazdasszonyságra visszatér kéd, akkor meg kell próbálni.” A levelezőtárs bevonásával a fordító életszerűvé teszi a gazdasági műveletet. A

¹⁰⁷ Chomel, i. m. 1718, II, 1310–1318–1322; Madácsy, i. m. 41–43.

¹⁰⁸ ÖM I, 103–104, 547–549; az írás unalmáról másutt is, pl. a 71. és 78. levél végén is.

¹⁰⁹ 61. lev. 1725 május; ÖM I, 104–105, 550.

¹¹⁰ Chomel, II, 1315–1322; Madácsy, i. m. 42–44.

francia szövegben mindez általános alannal kezdődik. „On prend un boisseau de blé...” Mikes nénjével végezteti; „egy véka búzát főzessen meg kéd jól... ha látja kéd, hogy a búzaszem kezd dagadni...akkor küldje a mezőre kéd, és hadd vessék el valamely jó földben, de mentől ritkábban lehet, mert... és így négy annyival több búzája terem kédnek, mint rendszerént.” – „...on le semera... on cherche de bonne terre... on seme chaque graine éloigné de l'autre d'environ trois doigts...” Az eljáráshoz hozzáfűzi személyes megjegyzését. „Ezt én olvastam, igaz-é vagy sem, nem tudom, de aki nem hiszi, próbálja meg, nem nehéz dolog, és ha igaz leszen, akkor nem bánja meg fáradságát.”¹¹¹ A próbát a gyakorlatra bízta, de a búzatermés növelésének ismeretlen módszerét érdemesnek tartotta ismertetni. Az ilyen jellegű tudásanyag sajátos rétege Mikes *Leveleskönyvének*. A szorgos fordítói munka eredményére, mintegy önmagát is bátorítva, felhívja a figyelmet.

Már az első Chomel-féle betétek után komolyra fordítja a szót. „Eleget nevettem, édes néném, a kéd udvaros köszönetin. Mintha én azt megérdemlettem volna, és mint-ha valamely új dologra tanítottam volna kédet. De el kell vennem, és meg kell tudnom, hogy a kéd köszöneti csak arra való, hogy bátrabban kinyissam a tudományomnak erkélyit. Jó némelykor megbátorítani az embert, mert sokan vannak olyanok, akik szégyenlik világosságra tenni gondolatjokat, noha jobban gondolkodnak sokszor, mint azok, akik aztat csak bátran kipökik.”¹¹² A sokat olvasott ember biztonságával, hitelt érdemlően támasztja alá tudományának tárházából merített, fordításokkal vagy olvasmányemlékekkel gazdagított gondolatait. Ezek irodalmi formába öltöztetése olyan új mozzanat, amely a levélíró Mikes tudatos írói magatartásának erősödő vonása.

Erre fentt idézett 62. levele nyújt kitűnő példát. Az esetlegesen kimutatható fordított szövegrészeknél meghatározóbb a Mikes által ismert vagy olvasott könyvek gondolati anyaga. Az ifjak és leányok neveléséről kifejtett modern elvek saját hazai és külföldi élettapasztalataiból és könyveiből táplálkoznak. Elsőben Ch. Gobinet munkája emelendő ki, amelyet Mikes az előző évben fordított le, továbbá a valószínűleg ez után következő átdolgozás, A. Courtin értekezése;¹¹³ ezekkel együtt Cl. Fleury és Fénelon rodostói könyvtárban meglevő művei meghatározóak.¹¹⁴ A levélíró már a nőnevelésről szóló 27. levelét is francia vonatkozással indította. A két levél érintkező témaköre termékeny forráskutatási lehetőséget nyújt a Mikes által később lefordított kötetekkel összefüggésben. A nemzeti kultúra és nemesi erkölcs szorgalmazása, a nemzeti művelődés eszméjének irodalmi vállalása a hazai iskolai, kollégiumi oktatási rendszer kritikáját váltja ki. A reáliák oktatását sürgető köznevelés középpontjában a hadi ismere-

¹¹¹ ÖM I, 120–121, 575–576; Chomel, i. m. 1709, I, 324; Király, i. m. 1909, 345; Madácsy, i. m. 44.

¹¹² 62. lev. 1725 június; ÖM I, 106.

¹¹³ Az Ifjak Kalauzáról és az Idő jól eltöltésének Mójáról alább külön fejezetben lesz szó.

¹¹⁴ Cl. Fleury: *Traité de choix et de la méthode des études*. Paris 1686, in-12, VIII–365; Fénelon: *De l'éducation des filles*. Paris 1687, in-12°, VIII, 275; *Les aventures de Télémaque*. Paris 1699; Zolnai, i. m. 1926, 25–26.

tek, a tudományok, a mesterségek tanítása áll. Szükség van az élet minden területén fölmerülő (gazdasági, jogi, vallási erkölcsi, természeti, történeti, földrajzi, nyelvi, irodalmi) ismeretek felkarolására. A nevelésben nagy hangsúly esik a szülők, elsősorban az atyák felelősségére. A leányok nevelése éppen olyan hasznos az országnak, mint a fiúké, ezért nem hanyagolható el. A kollégiumi nevelés nem készíti elő a gyermekeket az élet gyakorlati feladataira. A skolasztikus okoskodással szemben a hasznosság elve és a józan okosság szelleme érvényesüljön. A jó könyvek olvasása fontos követelmény.

A hasznos tudás szükségessége, az értelem gyakorlati alkalmazására való buzdítás, a morális-praktikus nevelési eszmék már a 17. és 18. század fordulója körüli újító gondolkodáshoz kapcsolódnak. A megújuló szellemi reformtörekvések szembekerülnek a régóta uralkodó jezsuita iskolai programmal, amint ez a század elején Rákóczi fejedelmi uralma éveiben is bekövetkezett. Abban a törekvésben, hogy Mikes a skolasztikával és retorikus műveltséggel szemben az élet, a valóság, a „természet” alapján áll, s elfogadja a természetes ész a morál irányítójának, az olvasott francia szerzők véleményét osztja; józansággal és használni akarással próbálja bujdosó életét az ország hasznára fordítani. Mert más az iskola és más az élet, a tanulás határai beláthatatlanok. Írói, gondolkodói önállóságát bizonyítja, hogy az ilyen értekező-levélben nem fordítás-részletekre, hanem olvasott forrásaira és saját élettapasztalatára támaszkodik, jól tudja az előadás irányát megválasztani és önálló gondolatait kifejteni. Ezért juthatott a jövő művelődési programba illő kritikus megállapításra: „Mindazonáltal, mint hazafia azt akarnám, hogy a tudomány oly közönséges volna nálunk, valamint a tudatlanság.”¹¹⁵ Önálló fordításainak létrejöttében ez a gondolat is befolyásolta a levélíró.

Mikes egyes leveleiben szinte már erudíció a források használata, s ez nemcsak a közhasznú ismeretek feldolgozására vonatkozik, hanem bizonyos szépirodalmi jellegű fordítás-betétekre épülő leveleire is. Ilyen a 63. levélben összeállított történeti novella. „Hogy pediglen kéd a Constancinápoly megvétele históriáját olvassa, az igen szép és hasznos időtöltés... Azt is írják felölle, hogy... Aztot pedig én is olvastam, hogy... De ha szinte a város megvétele históriáját olvassa is kéd, de lehetetlen, hogy le ne írjam kédnek Mahumetnek egy kegyetlen cselekedetét. Talán nem teszi fel mindenik histórikus.”¹¹⁶ Már ezek a sorok is érzékeltetik, hogy a levélíró tájékozott a témakörben. Az előadás történeti és novellisztikus vonatkozásainak forrásterülete több szerző

¹¹⁵ ÖM I, 109, 467–470, 551–558; Gyulai Ágost: Zrínyinek és Mikesnek egy közös eszméjéről. EPhK 1898, 738–743; Király, i. m. 1909, 345; Gragger Róbert: Mikes forrásaihoz. EPhK 1911, 709–710; Király, i. m. 1912, 23; Bittenbinder Miklós: Mikes pedagógiai levelei. KatSz 1912, 853–855; Abafi L.: Mikes Kelemen pedagógiai nézetei, MTgy 1877, 385–394; Zolnai, i. m. 1922, 30; uő., i. m. 1930, 171; uő., Clément Mikes et ses Lettres de Turquie. A propos du centenaire de Rákóczi. NRH 1935, 360–369; 1937, 41–45, 48–55.

¹¹⁶ 1725 szeptember; ÖM I, 110–112.

(Bandello, Fleury, Bayle, Guillet) nevével határolható körül.¹¹⁷ A városalapító Constantinus és a várost életével együtt elvesztő (1453) utolsó, XV. Constantinus görög császár említésével Mikes szinte lezárja a keleti császárság történetét, Mehmet és Iréne epizódját pedig úgy állítja be folytatásképpen, hogy kiegészítése legyen Mehmet jellemrajzának. Az epizódnak ez az ötletszerű hozzátoldása Konstantinápoly elfoglalásának történetéhez onnan is fakadhatott, hogy a használt művek egyikében vagy másikában Mikes összekapcsolva olvashatta.

A tárgy összes irodalmi és történeti földolgozásai Matteo Bandellóra, a cinquecento novelláírójára mennek vissza. A fordító az elbeszélést Bandello novelláiban és ezeknek Boisteau és Belleforest által készített, népszerűvé vált francia átdolgozásában is olvashatta.¹¹⁸ De Mikes elbeszélésének utolsó mondata csak Bandellótól származtatható; „De ha szinte ilyen bosszút álla is a szegény leányért, de annak nem kellett volna maga lenni hóhérjának.” – „Che si più non voleva trastullarsi con la Greca, non la deveva il barbaro crudelle ammazzare.” A francia átdolgozók ezt a mondatot nem vették át az eredetiből. Bandello Iréne-novellája legegyszerűbb történeteinek egyike. Magva Musztafa pasa hosszadalmas beszédje, mellyel Mehmetet észre akarja téríteni. Az esemény epikai eleme csekély, Iréne meglehetősen háttérben áll. II. Mehmet története, Konstantinápoly megvétele külön olvasható.¹¹⁹ Bandello főként Mehmet kegyetlenségét jellemzi. Egyes Mikesnél található adatok nincsenek meg Bandello szövegében. A témáról nyilván más könyveket is olvasott; történeti tudását egy levélbe sűríti Mehmetről és Konstantinápoly elfoglalásáról. A novellára vonatkozó kritikai megjegyzése: „Talán nem teszi fel mindenik historicus”, arról tanúskodik, hogy olyan történetírókat is olvasott, akik e novellát nem tartották valósnak, de megemlékeztek Iréne történetéről.

A kérdésben Bayle szótára igazít útba, Mahomet II. címszó alatt. Szintén érinti az elbeszélést és Mikeshez hasonlóan kritikai megjegyzést fűz hozzá: „On dit que pour faire voir a ses soldats que la volupté n'étoit point capable d'amolir sa vertu gerriere, il coupa la tête à une maîtresse qu'il aimoit éperdûment. Cela me semble un peu

¹¹⁷ Király, i. m. 1909, 269–277, kimerítő forrástanulmánnyal, az Iréne-történet világirodalmi elterjedéséről, angol, német, francia s magyar feldolgozásaival; Madácsy, i. m. 20–21; Chateaubrun Mahomet Second (Iréne) tragédiájának premierje 1714 novemberében volt Párizsban, Rákóczi és Mikes ott-tartózkodása idején, Zolnai, i. m. 1930, 72.

¹¹⁸ Matteo Bandello: Le novelle. Bari 1910, vol. 1. Parte prima Novella X, 136–143; Régi olasz novellák XIII–XVIII. sz. Bp. é. n. 317–325, ford. Honti Rezső; XVIII. histoires tragiques. Extraictes des oeuvres Italiennes de Bandel, et mise en langue Française; les six premières par Pierre Boisteau... les douze suivans par France de Belle Forest, Comingeois. A Turin 1570, Iréne (Hyrenée) e kötet második elbeszélése; első kiad. Paris 1559.

¹¹⁹ Bandello, 2, 13; Boisteau–Belleforest, 1593, t. III, 389.

apocryphe.”¹²⁰ A D) jegyzetben pedig Guillet történeti művéhez utasítja az olvasót, ismét megjegyezve. „je ne la tiens pas fort certaine.” Guillet az első történetíró, aki rámutat Bandello novellájának valószínűtlenségére. Elmondja ugyan a novellát, de kifejezi kételkedését. Elbeszélésében vannak olyan elemek, melyek arra mutatnak, hogy Mikes ezt is fölhasználhatta Boisteau fordítása vagy Bandello eredetije mellett. Míg Boisteau-nál egy kapitány adja Irénét Mehmetnek (Bandello ezt általános alannal fejezi ki), addig Guillet-nél, mint Mikesnél is, egy pasa az adományozó: „un Pacha l’avoit faite Esclave à la prise de Constantinople, et donnée au Sultan.” Egyedül Guillet elbeszélésében hallhatók a Mehmet ajkáról elhangzó szavak: „vostre Empereur est bien digne de vous commander” – „méltó vagyok, hogy nektek parancsoljak”. Mindkettőjük megemlékezik Mehmet bosszújáról s szavairól, hogy „aki ennek oka volt, a’ megfizeti ezt nekem”. Guillet-nél szintén a tanácsadó Musztafa pasa jár pórul. Ez a vonás a szóba jöhető feldolgozások közül csak itt található meg.¹²¹ Megvannak Guillet könyvében – igaz, hogy nem egy helyen – mindazon történeti részletek, amelyekről Mikes beszámol: Mehmet nyelvtudása, a gályáknak a pérai hegyen való átszállítása, a nagy utcai harc és Konstantin császár halála; Mehmet ígérete a katonának, hogy a várost prédára bocsátja.¹²²

Ismerhetett Mikes olyan művet is, amelyben csak történeti vonatkozásokat olvasott. Fleury egyháztörténetében II. Mehmet jellemére és Konstantinápoly elfoglalására vonatkozólag részletes leírás és néhol szinte szó szerinti egyezés található. Ebben nem szétszórta, hanem egységesen kapta az olvasó II. Mehmet élettörténetét.¹²³ Mehmet nyelvtudása és jellemrajza, a hajóknak a pérai hegyen való átszállítása is megtalálható. Mikes ezzel kapcsolatos megjegyzése: „Az olyan munka a régi rómaikhoz illett”, Fleury egy idevonatkozó adatán alapulhat: „...il sçavoit l’histoire des plus grands hommes de l’antiquité, de la gloire desquels il étoit devenu jaloux”. A város ostromának leírása, a város prédára való bocsátása és elfoglalása után Mikes befejező mondatához hasonló záró mondat található Fleury-nél: „Ainsi mourut Constantin XV le dernier des Empereurs Grecs, en défendant en Héros digne de ce nom cette illustre Ville que le premier des Constantins avoit batie”.¹²⁴

Megemlíthető Giovañni Sagredo történeti műve is. Érdekessége, hogy ebben is, mint Mikesnél, csak néhány napot tölt Mehmet Irénével: „il y avoit déjà plusieurs jours

¹²⁰ Bayle, Dictionnaire..., Mahomet II. D (Gillet: Histoire du regne Mahomet II. Paris 1681; az újabb kori történetírók Irénét mondai alaknak minősítik, amilyenek a nagy hódító kegyetlensége folytán keletkeztek.

¹²¹ Guillet, I. Liv. III, 293.

¹²² I. m. Liv. I, 17; Liv. II, 180–182, 203, 205, 218.

¹²³ Cladue Fleury: Histoire ecclésiastique, Bruxelles 1713, t. XXII, 535–570 (megvolt a rodostói könyvtárban); Zolnai, 1926, 21

¹²⁴ Fleury, XXII, 535, 559, 569–570; Fleury forrásul Louis Maimbourg: Histoire du schisme des Grecs. Paris 1682, művét használta.

qu'on ne l'avoit point vû paroître en public", míg a többi forrás esetében három évről van szó.¹²⁵

„Édes néném, mintha üsmertem volna, úgy megesett a szívem annak a leánynak halálán...egy olyan ártatlan személyt irtóztató kegyetlenség!” „De ne szóljunk többet arról a leányhóhérról, és ne sirassuk tovább azt a szegény leányt...” Mikes fordításai-ban érzelmi motivációra is képes. Az „unalmas Rodostón” is megtalálja az irodalmi levelezés folytatásához szükséges anyagot.

S hogy ez a fordított irodalmi vagy irodalmasított anyagra épülő, hosszadalmas levélírás különbözik az élménylevél kedv szerinti papírravetésétől, arról számos levélkompozíció tanúskodik. Az írás–nem írás dilemmáját feloldó levélkezdetek az alkalmas nyersanyag levélbe szövésének előkészítői. Mikes némely előző (50–52.) levelében tesz föl „nénjé”-nek, vagy tetet föl vele (58. 70. lev.) olyan kérdéseket, amelyekre aztán olvasmányai alapján válaszol. Mint például, „talán büntetésül kíván kéd töllem olyan dolgot, amely húsz esztendőben egyszer sem jut eszemben. Mert ugyanis, hogy jutott kédnek esziben, hogy töllem azt kerdje, hogy kik voltak a templaristák, és miért vették el őket? Jobban szeretem fél óráig Zsuzsival nevetni, mint arról tíz óráig írni. Mindazonáltal, ki ne engedelmeskednék kédnek...csak azt írom meg felöllok, amit hallottam és olvastam. Ugy-e, hogy többet nem kíván kéd?”¹²⁶ Ezzel mintegy jelezni kívánja, hogy nem fog terjedelmes értekezésbe bonyolódni, amire szétágazó forrásai alkalmat adnának. „A máltai vitézeknek és a templaristáknak rendi Jeruzsálemben vettenek eredetét...” – tér rá történetükre. A Johannita vagy máltai lovagrend eredetére nézve a legrégebbi szerzetesi lovagrend; V. Károly császár 1530-ban engedte át a rend tagjainak Málta szigetét, innen ered a rend új neve. Mikes közvetlen forrása nem állapítható meg pontosan; itt is több műből merítette leírását. A kompiláció alapjául Vertot abbé négykötetes munkája szolgálhatott, amely megvolt Rákóczi rodostói könyvtárban.¹²⁷ Elterjedt volta és némely motívum-egyezés alapján föltehető, hogy Maimbourg könyvét is használhatta. Például: „Egy Gerardus nevű francia 1112. esztendőben Jeruzsálemben...egy nagy ispotályt építtete, amelyet nevezé Keresztelő Szent János ispotálynak...” – „Gerard... qui étoit Maître des Hospitaliers, lorsque Jérusalem fut prise par les Sarasins, bâtit environ 1112 un troisième Hospitale, sous le nom de Saint Jean Baptiste et y logea ses nouveaux chevaliers, qui...” S alább:

¹²⁵ Giovanni Sagredo: *Memorie istoriche de' monarchi ottomani*. Venetia 1673, 89; francia ford. *Histoire de l'empire ottoman*. Trad. Par M. Laurent. Paris 1724, 189; Király, i. m. 1909, 269; Zolnai (1926, 16) szerint Mikes a rodostói könyvtárban meglevő Vertot abbé alább említendő históriájában is olvashatta Iréne történetét.

¹²⁶ 71. lev. 1726. március; ÖM I, 124–125; a kérdések és válaszok elszórt előzményeire vö. a 82–84, 98, 123.

¹²⁷ René-Aubert, abbé de Vertot: *Histoire des chevaliers hospitaliers de S. Jean de Jérusalem, appelés depuis chevaliers de Rhodes et aujourd'hui chevaliers de Malthe, avec les portraits des grands-maîtres*, par...Paris 1726, in-4°, 4. Vol. (korábbi kiadást még nem találunk); Zolnai, i. m. 1926, 16, 21.

„Ezeknek fekete köntöst kellett viselni, és a köntösökön nyolcszegletű fejez kereszt volt varrva...” – „Depuis ce temps-là pur se distinguer ils s'appellèrent les chevaliers de sur l'Hospitale de Saint Jean de Jérusalem et prirent Croix blanche octogone un habit noir.”¹²⁸

A templaristák szerzetéről Mikes állítását, hogy „Erről egynehányféle könyvet olvastam” – megerősíti az is, hogy eddig nem sikerült olyan művet találni, amely az általa megírt motívumok összességét adta volna. Rákóczi könyvtárában két olyan mű volt, amely foglalkozik a templaristák történetével. Az egyik Le Gendre abbé munkája,¹²⁹ a másik Fleury egyháztörténete. A templaristák megalakulásának történetét a legtöbb történetíró egy ősforrás alapján írta meg és a különféle szövegek csak lényegtelen eltérést mutatnak. Mikes bevezető sorai és az imént felsorolt szerzők között alig van különbség.¹³⁰ A szövegösszevetésből kitűnik, hogy leginkább Fleury szövege felel meg. Így az a részlet, hogy „Baudouinus jeruzsálemi király nekik a templom mellett lakóhelyt adott, és azért templaristáknak nevezék”. „Le roi de Jérusalem leur donna un logement dans le palais qu'il avait près le temple: de la leur vint le nom de Templiers.” Fleury Baudouin király nevét itt nem említi, de művében többször előfordul Baudouin neve. Maimbourg: „Le roy Baudoin leur donna un logement dans son palais auprès du temple, d'ou ils furent appelez Chevaliers du Temple et Templiers.” A Mikes-levél további részében arról van szó, hogy „második Honorius pápa ezeknek regulát csináltata Szent Bernárddal, és akkoron fejez köntöst kellett viselni”; ez megvan Fleurynél és Maimbourgnál is.¹³¹ De annak a motívumnak, hogy „harmadik Eugenius pápa 1146. esztendőben veres keresztet parancsolá, hogy viseljenek” – megfelelője csak Dupynél olvasható.¹³² Viszont a templaristák életrendjéről mondotakat egyedül Fleury említi „Les chevaliers du Temple entendront l'office divin tout entier du jour et de la nuit. Ils mangeront gras trois fois la semaine. Chaque chevalier pourra avoir trois chevaux et un écuyer. Il ne chasseront ni à l'oiseau ni autrement.” Itt zárul le tulajdonképpen a templaristák megalakulásának története. A Mikes által említett példabeszéd Fleurynél megtalálható: „Le proverbe de boire comme un templier, qui dure encore tant de temps, montre qu'elle étoit réputation sur cet

¹²⁸ Louis Maimbourg: *Histoires des Croisades pour la délivrance de la Terre Sainte*. Paris 1682, 3 vol.; Maimbourg, *Histoire...* 1882, livre I, 287–288; Király, i. m. 1909, 345; Zolnai, i. m. 1916, 17; Madácsy, i. m. 28–29.

¹²⁹ Louis Le Gendre abbé: *Nouvelle Histoire de France, depuis le commencement de la monarchie jusqu'à la mort de Louis XIII*. Paris 1718, 3. Vol.; Zolnai, i. m. 1909, 20.

¹³⁰ Fleury, XIV, 1715, 365; ebben több forrásművet is megnevez, pl. Maimbourg, i. m. 1677, I, liv. 375; Pierre Dupuy: *La condamnation des Templiers*. Paris 1685, 8; Baronius: *Annales ecclesiastici*. Coloniae Agrippinae 1629, lib. XII, 136.

¹³¹ Fleury, XIV, 366; Maimbourg, I, 376.

¹³² „Le concile ordonna qu'ils porteroient à l'avenir l'habit blanc à quoi Eugène III l'an 1146 ajouta une Croix rouge.” Dupuy, i. m. 9.

article.”¹³³ Erről Maimbourg nem szól, de a viselt dolgaikról elmondott rövid részlet megfelelőjét csak nála sikerült kimutatni; hasonlóképpen írja le Maimbourg eltévelyedésük okait is.¹³⁴ A Mikes-levélben előforduló többi motívum nincs meg sem Fleurynél, sem Maimbourgnál; az utóbbi csak a templaristák történetét írta meg; Fleury teljes történetet ad ugyan, de Mikestől gyakran különbözött. A fordító átveszi forrásai kritikus szemléletét, mondván a két templaristáról, „hamisan vagy igazán (mert azt még nem tudhatni valóságosan) bévádolák az egész szerzetet.”

A Rákóczi könyvtárában meglevő ismeretlen szerző műve¹³⁵ Mikes levelével feltűnő egyezéseket mutat, s benne a levél többi motívumainak megfelelői megtalálhatók. Megvan benne az idézett példabeszéd feltűnően egyező sorok kíséretében „...és mindenféle mértékletlenségben elmerülének, főképpen a részegségben. Azért mondják példabeszédben a franciák, hogy úgy iszik, mint egy templarista.” – „ils étoient partout universellement décriez et en matière d'ivrognerie quand on parloit d'un homme qui s'abandonnoit excessivement, on disoit en façon de proverbe qu'il beuvoit comme un Templier”.¹³⁶ A templaristák bevádolásának története Mikes szövegével nagyjából megegyezően hangzik. Ugyanaz a sorrend található a templaristák bűneinek felsorolásánál. Kiemelendő annak a motívumnak egyezése is, amelyben Mikes leírja, hogy a király, látva a pápa halogató politikáját, összefogatta a templaristákat, s ezért a pápa neheztel a királyra; ezt követi a hetven templarista kihallgatása. A rend megsemmisítéséről írva emlékezik meg az ismeretlen francia szerző Magyarországról is; ez ébresztette Mikesben a hazai vonatkozású gondolatokat. Ugyancsak szó van a „Franciaországban Bécsben tartott gyűlésről” – „le concile générale de Vienne”.¹³⁷

Mikes befejezésként összegzi az általa olvasott műveknek a templaristák elítéléséről való véleményét. „Erről egynehányféle könyvet olvastam. Némelyek azt tartják, hogy igazságosan bántak vélek, némelyek pediglen, hogy nem kellett volna oly kegyetlenül bánni vélek...Elég a', hogy jól vagy rosszul, de a hírek csak a könyvekben maradt meg...” Ugyanez az összegező eljárás megtalálható a francia szerzőnél is, aki hasonlóképpen kiemeli a történetírók véleményeinek különbözőségét: „Les crimes dont on accusa les Templiers sont si atroces et ont même si peu de vraisemblance, que ce n'est peut être pas sans raison, que divers Historiens, sans en excepter même quelque Français ont donné une grande liberté à leurs conjectures sur les intentions de Philippe le Bel à cet égard. Plusieurs croient que les crimes dont on accusa ces chevaliers n'étoit qu'un artifice des Puissances qui vouloient envahir leurs biens lesquels en effet

¹³³ Fleury, XIX, 122.

¹³⁴ Maimbourg, i. m. 1682, I, 365 és 1667, I, 377.

¹³⁵ Histoire militaires 7 tomes 4°, Zolnai, i. m. 1926, 22; föltehetőleg Histoire des trois ordres militaires ou des chevaliers de milices séculiers et régulières de l'un et de l'autre sexe qui ont été établi jusqu'à présent. Amsterdam 1721, 4 vol.

¹³⁶ I. m. I, 362.

¹³⁷ I. m. I, 365, 368, 370, 381; Vienne kisváros Saint-Etienne-től északkeletre a Rhône bal partján; Mikes ÖM I, 583.

étoient extraordinaires et audelà de ce qu'il semble que des particuliers en doivent posséder. Ce soupçon paroit confirmé par les paroles mêmes de Concile de Vienne."¹³⁸

Levele végén Mikes emlékeztet arra, hogy mire vállalkozott. „Elég a', hogy én engedelmeskedtem, és megírtam röviden az ő historiájokat a parancsolat szerint, ennél többet ne kívánjon kéd tőlem.” A templaristák históriájának levélbe sűritése, a fordítás-részletek hosszadalmasnak tűnő összeszerkesztése önvallomásra készítette a levélíró. „Már többet nem írok, mert meguntam.”¹³⁹ Egy éven belül immár másodszor fejezi be Mikes kiadós fordítás-betéttel gazdagított levelét ilyen hihető fordulattal.

Hasonlóképpen másodszor él az önbátorítás írói eszközével. Így kezdi a következő levelét: „Édes néném, nincsen mit írnom, és ha írok, csak azért írok, hogy megmutassam kédnek, hogy megírnám, ha volna mit, és hogy vegye el kéd a rest nevet róllam. Tegnap vettem a kéd levelét, amely tele köszönettel és dicsérettel; jó hogy nem szemben dicsér kéd, mert elájulnék szégyenletemben. Nem gondoltam volna, hogy olyan köszönetet vegyek a veres barátokért, de a' nem árt, mert másszor bátrabban írok, és egy kis bátorság megélesíti az elmét”.¹⁴⁰ Az ilyen megnyilatkozások az olvasóközönség nélkül alkotó Mikes írói öntudata erősödésének, írói bátorsága növekedésének jelei. A levélíró kezd büszke lenni arra, hogy az olvasmányából fordított tudásanyaggal gazdagabbá tudja tenni levelezését, amit közönség hiányában képzelt levelezőtársával ismertet el.

Ezután az emberi gyöngeségek kapcsán a régi rómaiak erényeit dicséri, majd különféle példás történetek előadásába kezd, amelyekben a földi tekintélyeket is kikezdi; az uralkodók is csak gyarló emberek. „Micsoda nagy fogyatkozásokat nem látunk a legnagyobb császárokban, Nagy Theodosius császár...” A történet előzményét, hogy a nép agyonverte a kegyetlenkedő császári parancsnokot, Fleury részletesen leírta: Botheric, Theodosius egyik kedves tisztje, Thessalonikában fogságba vetette az ottani cirkusz híres kocsisát fajtalanságáért. A nép követelte, hogy a foglyot engedjék szabadon. Mivel kívánságát nem teljesítették, fellázadt, sok tisztet, katonát megölt, köztük Bothericot is. Nemsokára a cirkuszban megint ünnepség volt, Theodosius az ott levő tömeget katonáival körülvette és lemészároltatta. Ezt Mikes nem részletezte. Ambrus milánói érsek a császárt a templom ajtajában feltartóztatta, és vezeklésre kötelezte, „mondván, még az ártatlan vérrel kezeid véresei, mégis a szent áldozatra akarsz menni. Ha Dávid királyt követted vétkiben, kövessed penitencia tartásában is...” Mikes megjegyezte Ambrusnak a császárhoz intézett szavait; „Comme l'empereur représentoit que David avoit commis un adultère et un homicide: S. Ambroise lui

¹³⁸ I. m. I, 393; Madácsy, 30–38 (részletes forrástanulmánya rendkívül tanulságos Mikes fordítói eljárása szemszögéből).

¹³⁹ ÖM I, 127, 580–583; vö. a 40. sz. jegyz.

¹⁴⁰ 72. lev. 1726. április; ÖM I, 127; vö. a 62. lev. jegyz.

répondit aussitôt: Puisque vous avez imité sa faute, imitez sa pénitence.”¹⁴¹ A többi motívum, a császár magábaszállása, bűnbánata Fleurynél megtalálható.

A levél folytatása: „A Nagy Constantinus császár nem öleté-e meg a fiát azért, hogy ártatlanul azzal vádolták, hogy a mostohaanyját szereti...” Bayle is röviden, csak fő mozzanatokot ad elő. Két változatot is leír; Mikes nevek nélküli fordítás-kivonata az alábbihoz hasonlít: „Quelques uns disent que Fausta étant amoureuse de Crispus lui découvrit sa passion et que n’ayant pu le porter à la satisfaire, elle se plaignit à Constantin qu’il avoit voulu corrompre. Ils ajoutent que Constantin ajoutant foi à la calomnie de Fausta, fit mourir Crispus et qu’ayant reconnu ensuite l’innocence de son fils, il fit périr cette femme”.¹⁴² „És ebben nem akará Séleucus királyt követni...” – A történet szépirodalmi motívuma: Seleucos fia szerelmes a mostohaanyjába. Az antik novella azok közé tartozik, amelyek Plutarkhosz révén váltak ismertté. De rendelkezésére állott már Bandello átdolgozása is. Lényeges különbség nincsen Plutarkhosz–Bandello–Belleforest között, fő vonásaiban teljesen megegyeznek. Olyan megkülönböztető vonás nincs nála, amely eldönthetné, melyiket használta. A személyek közül a királyon kívül senkit sem nevez meg nevén, se a királynét (Stratonike), se a királyfit (Antiochos), se az orvost (Erasistratos). Erasistratos cselét, amely az előbbieknél azonos, Mikes másképp, sokkal egyszerűbben beszéli el.¹⁴³ Az utolsó mondat az újabb novellai elem érintkezési pontja. „A királyné nem sokáig mentegetvén magát, másnap a király a fiának adja mind a feleségét, mind az országát. Ez igen ritka példa. Most a keresztények a’való, nem követhetnék, de ha meg lehetne is, ritka apa követné. Példa a spanyol király, második Philep, aki megkéreti a lányt a fiának, és amikor odaviszik, maga veszi el.” Mikesnek ezúttal is több forrás állhatott rendelkezésére. Az egyik Brantôme; a másik Bayle, aki Brantôme szövegét reprodukálja. De megvan Moréri szótárában is, akinek előadása közelebb áll Mikes szövegéhez. „Elizabeth de France, fille de Henri IV avoit été promise au prince Don Carlos. Philippe, qui avoit perdu sa femme le 18 Novembre 1558, épousa lui-même cette Princesse, qui étoit jeune et belle

¹⁴¹ Fleury, 1715, IV, 589 és Paris 1722, IV, 576, 578–580; Király, i. m. 1909, 342; Zolnai, i. m. 1916, 17, 90 (megjegyezve, hogy a témát Montesquieu is felhasználta a *Lettres persanes* 61. levelében); Szent Ágoston is ír róla, *Confessiones*, lib. VI, vö. Zolnai B.: Magyar janzenisták. Minerva 1925, 35; Madácsy, 13–14 (részletesen összevetette Fleuryvel); ÖM I, 128, 584.

¹⁴² Bayle, *Dictionnaire...*, 1749, II, 449; Király, i. m. 1909, 342; Madácsy, i. m. 19; ÖM I, 128, 585.

¹⁴³ A Párhuzamos életrajzokban például Theseus fia Hippolytos, akibe mostohaanyja, Phaedra beleszeretett; Mikes olvashatta Plutarkhosznál Demetrius élete 38. fejezetében; franciául is elterjedt Jacques Amyot fordításában (1559); Bandello nem említi az antik író, II. könyve LV. novellája: „Seleuco re dell’ Asia dona la moglie sua al figliuolo, che n’era innamorato e fu scoperto dal Fisico gentile con ingegnosa invensione.” Fordítója, François de Belleforest már hivatkozik rá, *Le quatriesme Tome des histoires tragiques*. Lyon 1590, 283. 63. hist.; Király, i. m. 1909, 337–340. VI. Antik novellák (a tárgy világirodalmi, zenei, képzőművészeti feldolgozásával).

le 22 Juin 1559...” Az „épousa luy- même” kifejezés szó szerint egyezik Mikes „maga veszi el” kifejezésével. Brantôme és Bayle a „la prit pour lui” kifejezést használja.¹⁴⁴

Az antik példa és novellisztikus történet megfér a régiségből, a régi szokásokból merített érdekes tudás-anyaggal. A kérdésekkel bevezetett hosszabb-rövidebb válaszadás az egyháztörténeti ismeretek egy sajátos területét érintik. Ilyen olvasmány-elem és fordítás-töredék volt előzőleg az anekdotikus ízű válaszadás arra, hogy „micsoda különbség vagyon az penitenciatartás szentsége és a házasság szentsége között?” (50–52. lev.) Vagy „miért eszünk húst pénteken, amidőn azon a napon esik karácson...” (58. lev.) Beleférnek a török házassági szokásokra (70. lev.) és a templaristákra (71. lev.) vonatkozó kérdések és válaszok is. Ilyen fordítással összefüggő kérdés-felelet jellemző a 79. és 80., illetve a 86. levél tartalmára is.

„Azt írod néném, hogy feleljek meg holmi kérdésidre, és hogy időtöltésért többeket is fogsz tenni. Micsoda bajomra vagy nekem. Ha Constancinápoly pusztá volna, semmit nem szóllanék, de mindennap eszes, értelmes emberekkel vagyunk, mégis nekem tenni olyan kérdéseket...ha mindenkor elsőbb volt-e a római pápa a constancinápolyi pátriárchánál? Mikor kezdődött a nagybőjt, három misét mondani karácson étszakáján, és hogy mioltától fogvást hallanak orgonaszót a templomokban?”¹⁴⁵ Mikes enciklopedikus érdeklődését nem kerülte el a keleti egyház hatalmas növekedésével előállott viszály, mely a római egyház feje, a konstantinápolyi és az alexandriai pátriárkák között keletkezett. Fleurnél, ha nincs is szó szerinti egyezés, kimutatható, melyik rész szolgált alapul Mikesnek.¹⁴⁶ A keleti schisma és a római püspök elsőbbségének kérdésében Mikes forrásához híven, a schismával szemben a római álláspontot képviseli.

A többi kérdés Pouget *Catechismus*ára emlékeztet, amelyet Mikes később lefordított: „D[omande] L’usage de ces jeûnes est-il ancien dans l’Église?” – „D. Pourquoi célèbre-t-on trois Messes le jour de Noel?” „Az a szokás, hogy orgonáljanak a templomokban régi szokás-é?” Ilyen kérdés a 80. levélben, „ha régi szokás-é a harangozás a templomokban...” szintén Pouget *Catechismus*ában. Mikes utolsó válaszában néhány eleme megtalálható Fleurnél is.¹⁴⁷ Itt is figyelmet érdemel, hogy Mikes francia módra kezdte keltezni levelét, „rodosto. <le> 15 marty 1727.”¹⁴⁸

¹⁴⁴ Brantôme, Dames illustres, X, IV. discours, 166; Louis Moréri: Le grand dictionnaire historique. Lyon 1674 (első kiad.), éd. Paris 1712, V, 807; Király, i. m. 1909, 268, 342; Madácsy, 19–20; ÖM I, 129, 185.

¹⁴⁵ 79. lev. 1727. március; ÖM I, 142.

¹⁴⁶ Fleury, Bruxelles 1715, XI, 123; Zolnai, i. m. 1937, 18; Madácsy, i. m. 17.

¹⁴⁷ F.-E. Pouget: Instructions générales en forme de catéchisme. Paris 1719, II, 280; Fleury, Paris 1722, X, 402; Király, i. m. 1909, 345; Madácsy, i. m. 23–24; ÖM I, 604–605, 609; V, 429, 473, 719, 732.

¹⁴⁸ Vö. a 74. sz. jegyz.

Az ismeretközléssel elnyújtott levél végén használt fordulat, hogy „a kérdéseknek szakasszuk végit, és újra ne kezdjük...” célzás a hasonló kérdések bőségére. „Épen nem volt szükséges megköszönni a kérdésekre való feleletimet...De a köszönet csak arra való, látom, hogy ismét megfeleljek kérdésidre...” s némi kitérő után papírra is veti: „Azt kérde, édes néném, hogy kik voltak a keresztes vitézek?...” A különféle könyvekből olvasott, fordított elemekből szőtt válasz levélbe foglalása következik: „Az első kérdésre csak úgy felelek, amint olvastam.”¹⁴⁹ Mikes a keresztes hadjáratok egész történetét összesűríti forrásai alapján. Fleury egyháztörténetében is szó esik róla különböző események kapcsán. Csupán fogalmazásbeli eltérés van a levél szövege és Mikes Fleurytól fordított munkájának egy passzusa között. A levélíró erkölcsi konklúziója: „És akik erről írnak, nyilván felteszik, hogy a keresztes hadnál elfajultabb had nem lehetett mindenben...” *A Keresztényeknek Szokásiban* ez áll: „...ugyan látjuk is azt a históriákból, hogy a keresztes had hamisabb volt a másféle hadnál, Joinville, pag. 32. és hogy mindenféle vétek volt közöttök.” Fleury idéző sorai: „Aussi est-il certain par les histoires, que les armées des croisez étoient non-seulement comme les autres armées, mais encore pire, que toutes sortes de vices y regnoient, et...”¹⁵⁰ Mint föltehető közös forrásra lehet hivatkozni Maimbourg *Histoires des Croisades*...már említett népszerű könyvére, amelynek adatait Moréri és Bayle gyakran idézik. Nála is megvannak az olyan mozzanatok, mint a Mikes által név nélkül említett franciaországi barát, Pierre l’Hermite, másként Amiens-i Péter; a pápa engedelme, a barát prédikációjának hatása, a keresztes had elfajulása s az ehhez fűzött kritikai motiválás.¹⁵¹

A tartalmas válaszadás gondjairól is szól a levélíró, mielőtt a többi kérdésre térne. „Édes néném, ha rövideden írtam is, de úgy tetszik, megláthatja kéd, hogy kik és mikor voltak a keresztesek. Rövidebben is leírhattam volna, csak azt írtam volna, voltak és nincsenek, de így igen röviden lett volna. Hosszabban sem lehetett, mert levelet írok és nem históriát.”¹⁵² Mikes igyekszik alkalmazkodni a levélírás szabályaihoz, mind terjedelmi, mint stiláris vonatkozásban. Az élménylevelek átlagához képest a fordításbetétekkel hosszabbra nyújtott levelekben a francia történeti értekező próza levélstílusba oldása csak Mikes írói s nyelvi leleménye folytán vált lehetségessé. A kérdés-felelet módszerén alapuló, fordítással összekötött levélírás egyhangúságát változatos bevezető és összekötő levélzáró sorokkal próbálja enyhíteni.

Ilyen jellegű a következő év elején írt levele is. „Mindennap papokkal, barátokkal vagyom kéd, akik megfelelhetnének a kérdésire, de nem, hanem jobb, ha én töllem kérdi meg. Felülök hát az ítélőszékemben, és onnét felelek kédnek. Azt kérde, édes néném, hogy miért térdepelnek le az anglusok, mikor az úrvacsoráját osztogatják. Erre

¹⁴⁹ 80. lev. 1727. május; ÖM I, 145.

¹⁵⁰ ÖM I, 147; ÖM VI, 969, 1125; Fleury: *Les Moeurs des Chrétiens*. Paris 1701, 399; Jean sire de Joinville: *Histoire de saint Louis* c. munkája a 14. század elején készült.

¹⁵¹ Maimbourg, i. m. 1677, I, 46–48; Zolnai, i. m. 1925, 28; uő. 1937, 41; Madácsy, i. m. 11, 28–30.

¹⁵² ÖM I, 148, 606–607; vö. a 13, 57, 172. lev. is.

azt felelem...” folytatja Mikes, rátérve a VIII. Henrik nevéhez fűződő politikai küzdelemre, hogy az angol trónt és egyházat függetlenítsék a római pápai fennhatóságtól. A történelmi események háttérében egy asszonyhistoria áll. „Mindezekre pedig a vak szeretet vivé a királyt, aki is megszeretvén egy úrnak leányát, Bulena Annát, azért...” Boleyn Anna házasságának és kivégzésének történetét Bandello írta meg; Belleforest franciául népszerűsítette. Hosszan s teljes részletességgel adják elő a történeteket, amihez képest Mikes dióhéjban meséli el a lényegi mozzanatokat. Meg is mondja, „csak rövideden így lett Angliában a vallásnak megváltoztatása...”¹⁵³ A rövidség azonban nem a levél befejezésének szándékából fakad. „Az ilyen nagy példa után lehetne, nénékám, írni az asszonyokhoz való szeretetről, hogy a’ micsoda nagy veszedelmet okoz... Sokan írják, hogy a legelső gyilkosság a két egytestvér-atyafi között asszonyért esett. Micsoda hadakozások nem voltak, micsoda birodalmak nem fordultanak fel fenékkal egy asszonyért?!” S itt még rövidebb, különös, újabb királyi hölgyekről szóló, ismeretlen forrású, francia libertinus ízű esetek következnek. „E’ nevetséges példa...” – humorizál a levél végére tartogatott s jámbor gondolatokkal fűszerezett prédikációs intelmein. Ez a színes, szépprózai jellegű levélírói tematika, amely a húszas évek derekától a harmincas évek elejéig teljesebb ki Mikes *Leveleskönyvében*, a legkülönbözőbb forrású fordítások és olvasmányok együtteséből nyeri változatos színeit.

5

Nemcsak az „unadalmas” rodostói életforma serkenti Mikest az írásra és az olvasásra, hanem házassági szándékának megghiúsulása miatti búslakodása is. „Igaz néném, micsoda csúfos házasságról olvastam a minap; csak leírom... mert egyéb dolgom nincs.”¹⁵⁴ A nőcserén alapuló, kényes témájú reneszánsz elbeszélés fordításához kínáló források közül kiemelhető a legvalószínűbb olvasmány. Első része megvan Masuccio gyűjteményében. Megtalálható Bandello novellái között. A Heptameron 30. elbeszélése is erről a témáról szól. Közölte a *Spectator* is.¹⁵⁵ A Heptameron előadása jóval terjedelmesebb, mint Mikesé; kevés a motivációs különbség köztük: Mikesnél a szolgálóleánnyal hálóhelyet cserélő, fiára várakozó anya elalszik; a leánykát egy gaz-

¹⁵³ 86. lev. 1728. január; ÖM I, 157–159, 622–626; Bandello, Vol. V. Parte terza Novella LXII, 25–33; Belleforest, *Histoires tragiques*, II, 36 (Lyon 1590, 867); Király, i. m. 1909, 342–343, 345; Zolnai, 1916. 105.

¹⁵⁴ 73. lev. 1726. május; ÖM I, 129–130.

¹⁵⁵ Masuccio: *II Novellino*, nel quale si contengono cinquanta Novelle. 23. elbeszélésében; Bandello, Vol. III, Parte seconda Novella XXXV, 244–247; *L’Heptaméron. Contes de la Reine de Navarre*, nr. 30. A *The Spectator* 1711–1712. Addison and Steele. Hollandiai francia fordítása, *Le Spectateur, ou le Socrate moderne, où l’on voit un Portrait naïf des Mœurs de ce Siècle*. Traduit de l’anglais. Amsterdam 1714–1726, I–VI. Az idézett kiadás Amsterdam 1741, VI, 440; Király, i. m. 1909, 342; Zolnai, i. m. 1916, 102, 105.

dag paraszt neveli föl. De amíg a levelében egy olaszországi történetről van szó, Navarrai Margit egy XII. Lajos korabeli languedoci dámáról beszél, Bandello szereplője viszont navarrai, a Spectateur pedig nem említ helyet. Mikes elhagyja a szereplők neveit. Előadásának menete nagyjából egyezik a Spectateur elbeszélésével. A leány titkon történő fölneveltetése a Spectateur szövegéhez áll közelebb. A bevezetés is rokonítható: „C'est un sujet si triste et si éfraiant...” Bandello és a francia író min-den megjegyzés nélkül adja elő a históriát. A Spectateur elbeszéléséből viszont hiány-zik az a motívum, hogy az ifjú idegenből visszatértében szeret bele a saját anyjától fogant leánytestvérébe, saját leányába és hogy a leány ekkor éppen tizenhárom éves volt.

Maga az alaptéma – a nőcsere – igen elterjedt világirodalmi tárgy; egyik változata a Mikes által leírt „csúfos házasság” előzménye. Jellemző fordítás közbeni törlése, amikor a szolgálot szerető ifjú tudtán kívül saját anyjával hál; már késő, mire az anya föleszmél: „az asszony azonban fel ébred. <és érzi hogy nem tréfa adolog.> de... terhben eset, <afiától,> de...”¹⁵⁶ a kényes jelenet részletezését nem tartotta illendőnek. A fordító megjegyzi a levél végén: „Az az ifjú, édes néném, egy személyben hármát vett el: a leányát, a hugát és a feleségit. E' valójában megtörtént, de ha megtörtént is, mi szükség volt megírni. Mindazonáltal kell valamivel tölteni az időt, én hogy írjak, kéd meg hogy olvassa, mert a dolog nélkül való létel igen nagy dolog.” A fordítás végére a levélíró függetlenül a levélkezdet gondolatársításától, nem tér vissza saját házassága meghiúsulására.

Az évtizedes törökországi bujdosás lelki terhét hordozó levélíró olvasmányaiiban is megnyugvást lel, ha az isteni gondviselés példáin és saját sorsukon elmélkedik. Ilyen témájú fordítás-részletei bibliai, antik irodalmi és modern forrásokból táplálkoznak. A bujdosók sorsa Isten kezében van. „Ő tudja egyedül, meddig kell tartani a nyomorúságnak, és mikor kell annak végét szakasztani; hogy meddig tartson a rossz idő, és mikor legyen jó idő. Egy szántóvető ember azt fogadta volt az isteneknek, hogy több ajándékot fog nekik adni, csak ők is hallgassák meg kérésit, és akkor adjanak esőt vagy tiszta időt, amikor ő kívánja, és az ő kívánsága szerint járjon az idő az ő földén. Az istenek az ő kívánságát neki megengedték, amikor esőt kért a búzájára, eső lett, amindön jó időt, jó idő lett. De úgy történt, hogy aratáskor sokkal kevesebb gabonája volt, mint másoknak. Azért panaszkodni kezdett, de az istenek azt felelték neki, hogy maga a vétkes, mert nem hadta a természetre dolgát, valamint mások, és miért kívánt bölcsebb lenni az isteneknél, akik is tudják mind az esőnek, mind a jó időnek idejét. A vallás arra tanyít minket, hogy az Isten vezérli az országokat...ilyen példával tele a Szentírás...”¹⁵⁷ – fűzi hozzá a pogány példát keresztényi gondolatokkal megtöltő levélíró.

A szántóvető tanmeséjének vannak latin (Rusticus et Jupiter) és francia (Le Paisan et Jupiter) változatai; ezeken alapul a Spectator – Spectateur 1714. évi 25. számának

¹⁵⁶ ÖM I, 131, 586–589.

¹⁵⁷ 85. lev. 1727. november; ÖM I, 154–156, 618–619.

francia fordítása: „Jupiter, à ce que nous dit le Mitologiste, pour récompenser la piété d'un bon Païsan, promet de lui acorder tout ce qu'il lui demanderoit. Là-dessus, le Fermier souhaite d'avoir le tems à sa disposition, & d'abord qu'il eut obtenu sa requête, il distribua la pluie, la neige & le soleil sur ses terres, suivant qu'il jugeoit du besoin de chacune. Mais à la fin de l'année, lorsqu'il s'atendoit à recueillir une abondante moisson, il la trouva fert au dessous de celle de ses voisins; de sorte que, pour n'être pas la cause de sa ruïne totale, il supplia Jupiter de vouloir reprendre la conduite du monde.”¹⁵⁸ A Spectateurre vall a fabula egy elmélkedés utáni elhelyezése is; konklúzióját – megnyugvás a gondviselésben – kiemeli a francia szöveg. Ennek az alapja Faërnus 16. századi latin költő hosszabb meséje, amelynek végén Jupiter megmutatja, hogy csak az ő igazgatása hoz áldást. Erről szól Perrault népszerűvé vált verses fordítása. A lényeg és a tanulság mindegyikben ugyanaz; Mikes szabad fordítása is ezt hangsúlyozza.

A franciák különféle összefüggésekben fordulnak elő a levelekbe szőtt fordításokban. „Ki ne nevetné, édes néném, micsoda rendesen tudod leírni, hogy a franciák micsoda állhatatlanok minden cselekedetekben, és hogy egy francia két-három leányt, meg annyi asszonyt is akar egyszersmind szeretni...Két asszony rendesen reá vett volt egy franciát...”¹⁵⁹ Mikes ismét a Spectateurt olvassa, az 1714. évi 90. számot.¹⁶⁰ A pórul járt udvarló csiklandós kalandjának elbeszélése egyszerű Addison kiszínezett történetéhez képest. „L'Auteur Anglois a joliment paraphrasé cette Histoiresette”, mondja a francia fordító, ahol egyúttal a história forrására is utal. Pontignan kalandos élménybeszámolóját Mikes 3. személyben erősen rövidítve mondja el. Így a történet elejét is, hogy a francia által hitegetett két asszony esti látogatásra „a franciához mennek, és sok szép szín alatt, mintha csak tréfálódniának véle, úgy bekötözik és pokálják, valamint egy kisgyereket, hogy csak a fejit mozgathatta...” Az 1. személyű francia előadásból adódó részletek elhagyásával, de a mozzanatok megőrzésével idézi föl a különös éjszakát: „...az asszonyok lefeküsznek és közikben teszik az eleven bábót, és ott valamit el tudnak rajta tenni, el nem mulatják: szidják, pirongatják és csúfolják, és egész éjszaka nem hagyják alunni...” „Ces deux Dames vinrent ensuite se mettre à mes côtés, avec leurs plus beaux atours de nuit. Je vous laisse à juger de l'état d'un homme, qui voioit deux des plus belles femmes qu'il y ait au monde en chemise & au lit avec lui, sans qu'il pût remuer ni pié ni pate... Quand j'aurois eu quelque disposition au sommeil, elles me l'auroient bien ôtée, par les petites caresses malignes

¹⁵⁸ Le Spectateur , 1741, I, 124–125; Gabriel Faërnus: Centum Fabulae ex antiquis auctoribus delectae. 98. Fab.; Charles Perrault: Cent fables choisies des anciens auteurs, trad. du latin en vers français 1699; Király, i. m. 1909, 342; Zolnai, i. m. 1916, 14–15.

¹⁵⁹ 101. lev. 1734. február; ÖM I, 189–190, 658–660.

¹⁶⁰ Le Spectateur, 1741, I, 10–13; ennek forrása: „On trouve cette aventure dans un petit Livre intitulé, Académie galante, qui fut imprimé a Paris & en Hollande l'an 1682.” Király, i. m. 1909, 343; Fest Sándor: Adalékok Mikes Törökországi Leveleihez. EPhk 1916, 346–347; a bepólyázott franciához hasonlóan jár Falstaff szerelmes levelei miatt A windsori víg nőkben.

& les amitiés qu'elles me faisoient. En un mot, tout dévoué que je suis au beau sexe, je ne voudrois pas être condamné à passer une telle nuit pour jouir de toutes les femmes du monde..." A bosszúálló szeretők távoztása után reggel „egy vénaszony...előadja” („une vieille vint me démailloter”). A pikáns história Mikes híreivel elég egy levélre. „Másszor többet, jobbat, de most nincsen egyebet mit írnom...”

Egy hónap múltán Mikes hasonló szerkesztésű levelében újra francia fordításra támaszkodik. „Hogy valamely szomorú gondolatokon ne végezzem levelemet, egy jóakarómnak levelit leírom kédek, a levelet küldöttem volna el, de franciául vagyon.” Ezúttal első személyben tolmácsolja: „Aztot jól tudod, kedves jóakaróm, hogy micsoda szeretettel voltam Juliánnához, és hogy micsoda sokféle utakon és ösvényeken hordozott engemet. Nem voltam több húsz eszendősnél, midőn szolgálatjára állottam, harmincnál pedig többet vesztettem el, amiolta perlekedtem véle. Mindaddig szerettem, amég úgy megőszült, mint egy ősz macska, de mégis olyan amicsodás, igen nehezen juthatnék hozzája”.¹⁶¹ A Spectateur 89. számában szinte szóról szóra megvan ez a levél. Mikes a hölgyet Juliannának keresztelte el, akit az eredetiben Mlle Marthe-nak írnak. A bevezető mintegy hat sorát, amely az „áldozatos” legényt jellemzi, elhagyta; a „jóakaró” húszéves, a francia szöveg szerint 22 éves korában állt a „szép vén” szolgálatába. „Je finirai cet article par une lettre que...” – indul a francia levél: „Vous n'ignorez pas, mon cher Monsieur, quelle a été ma passion pour Mademoiselle Marthe, ni par quels labyrinthes elle m'a conduit. Je n'avois que vingt-deux ans lorsque je me dévouai à son service, & j'en ai perdu plus de trente à chicaner avec elle. Je l'ai aimée jusqu'à ce qu'elle est devenue aussi grise qu'un chat, & j'ai eu beaucoup de peine à l'obtenir à la fin, telle qu'elle est aujourd' hui.” A folytatás is szorosán követi a franciát: „Mindazonáltal az én szemeimben szép vénnek látszik. A való, hogy sok haszontalan suhajtásokat bocsátottunk együtt, azért hogy hamarébb meg nem házasodtunk. De ő a vétkes, nem én. Aztot is tudod, hogy soha addig végképpen nem álla házasságunkra, mindaddig, még egy fog marada a szájában. A jeggyűrűmre is ezeket a szókot metszettem: szeretetemnek harmincegyedik esztendejében.” – „Cependant elle paroît à mes yeux une charmante vieille. Nous poussons à la vérité bien des regrets ensemble, de ce que nous ne nous sommes pas mariés plutôt; mais elle ne doit s'en prendre qu'à elle-même: Vous sçavez qu'elle n'a jamais voulu en venir à une conclusion avec moi, jusqu'à ce qu'il ne lui ait pas resté une seule dent à la bouche. De sorte qu'au lieu d'une devise autour de ma bague de nôces, j'y ai fait graver ces mots, l'an trente-unième de mon amour.” A furcsa esethez irónikus megjegyzést fűz: „J'attens de vous là-dessus une épître congratulatoire, ou un épithalame, si vous nous en croyez dignes. Je serai toute ma vie le très-humble serviteur de ma

¹⁶¹ 103. lev. 1734. március; ÖM I, 191–192, 661–662.

chere Marthe, & le votre.”¹⁶² Mikes sem tartja méltónak a követésre: „Édes néném, mit mondasz az ilyen emberről? Én pedig azt mondom, hogy az ilyen példát csudálni kell, és nem követni.”

A szaporodó adalékok szerint a *Spectateur* jól kiaknázható forrásává vált a levelezését hosszabb-rövidebb fordításokkal gyarapító levélírónak. A korai felvilágosodás modern erkölcsi folyóiratának olvasottságára jellemző Goldoni megjegyzése, hogy „Olaszországban ekkoriban (1753) jelent meg az angol *Spectator* című folyóirat fordítása, s mindenki ezt bújta.”¹⁶³ Mivel első kötetei már akkor elérhetőek voltak a párizsi könyvtáraknál, amikor Mikes Rákóczi kíséretében ott tartózkodott, valószínű, hogy a népszerű olvasmányt a fejedelem magyar vagy francia kíséretének tagjai is megszerezték, s a többihez később is hozzájuthattak. A folyóirat címe, *La Spectateur, ou le Socrate moderne, où l'on voit un Portrait naïf des Mœurs de ce Siècle*, gazdag s változatos tartalmat sejtet, ami a rodostói unalmas napokban különösen kapóra jött. Az erre mutató levélbetétek a folyóirat lapozgatására, olvasására, felhasználására, kisebb nagyobb részleteinek fordítására engednek következtetni.

Az előzőekhez képest vannak olyan érdekes szövegrészek, amelyek fordítása a *Spectateur*-hoz köthető. A száműzetés, bujdosás Mikes és Rákóczi írásaiban a vallásos peregrináció, a földi zarándokság, bibliai exilium értelemben fordul elő magyar, latin, francia frazeológiában. De ennek a vallásos bibliai közhelynek, hogy a keresztény élete zarándokság, olyan tagolt megfogalmazása, amely csupán egyszer fordul elő a Mikes-levelekben, irodalmi forrásra utal: „...hogy az ember ezen a világon csak zarándok, idegen és útonjáró”. A *Spectateur* egyik Mikes által olvasott (289.) számában található az Írásra hivatkozó megfelelője: „On peut se rappeler ici les belles métaphores que l'Écriture emploie à cette occasion, & que j'ai déjà citées quelque part, lorsqu'elle dit que la vie est un pèlerinage, & que nous sommes des étrangers, & des voyageurs sur la terre”.¹⁶⁴ Mindkét esetben a külön-külön többször előforduló tagok (pèlerinage – étrangers – voyageurs – szarándok – idegen – útonjáró) együttes kiemelése és csoportosítása a lényeg.

Rövid és frappáns a borítal kapcsán tett megfogalmazás: „Azt tartják, hogy egy ebéd felett négyszer innya elég: az elsőt mi magunkért, a másodikat jóakaróinkért, a harmadikát a vigasságért és a negyedikét az ellenségeinkért.” A négyszeri borivás regulája szószerint megegyezik a *Spectateur*-ban (195.) található Sir William Temple

¹⁶² *Le Spectateur*, 1741, II, 3–4; Zolnai, i. m. 1916, 105; Fest, i. m. 347. Mikes folytatólag elmond még egy kis történetet a *Spectateur*-ból Karolus Magnus leányáról, majd novellává kerekítve újra előadja a 200. levélben; ott térünk vissza rá.

¹⁶³ Carlo Goldoni emlékezései. Ford. Gera György. Bp. 1963. 268. (*Mémoires de M. Goldoni pour servir à l'histoire de sa vie, et celle de son théâtre...* Paris 1787.)

¹⁶⁴ 74. lev. 1726. június; ÖM I, 132, 590–591; Zolnai, i. m. 1916, 92, 101; *Le Spectateur*, 1746, III, 293; Montesquieu mohamedán vallási vonásként említi a *Lettres persanes*-ban: „Nous nous regardons comme des voyageurs qui ne doivent penser qu'à une autre patrie.” (120. lettre.)

mondásával. „S’il me falloît déterminer les coups que chacun doit boire, je suivrois ce que le Chevalier Guillaume Temple nous dit à cette occasion dans quelqu’un de ses ouvrages, & je dirois avec lui, le premier verre pour moi, le second pour mes amis, le troisième pour la joie, et le quatrième pour mes ennemis.”¹⁶⁵ A mértékletes italozás társasági szabálya a hazai mértéktelen szokásokra emlékezteti az erdélyi nemest: „Eztet nem tartják a mi édes tündérházánkban.”

Egyik további közeli levélben Mikes a fejedelem és fia közti viszony kapcsán eszmefuttatásba bocsátkozik. „De csak nehezebb és hosszabb az atyai szeretet a fiúi szeretetnél. Eztet még az oktan állatokban is látjuk...” Az állat fajfenntartási ösztönről, fiai iránti szeretetéről, a fiak fogyó szeretetéről és hálátlanságáról csaknem úgy ír, mint Addison a *Spectator* bővebben értekező (120–121.) számában.¹⁶⁶ Ennek képzetársítással történő szabad gondolatfűzését a *Spectateur* olvasására mutató jelek alátámaszthatják.

Hasonló, de konkrétabb szövegösszefüggés mutatható ki a következő 108. levél és a *Spectateur* egy másik száma között. A lengyelországi örökösödési háború kiterjedésével járó európai hadakozás kapcsán Mikes újsághírei a spanyolok olaszországi várfoglalásairól szólnak. „Erről jut eszemben, hogy Carolus quintus nem tudom micsoda várat szállott meg az impériumban. De minthogy későre adták fel a várat, azért megragudott az egész lakosokra, és megizente nekik, hogy csak az asszonyoknak kegyelmez meg, az embereket mind levágatja. Azért másnap valamennyi asszony vagy leány vagyon, takarodjék ki a várból. Hanem azt megengedi nekik, hogy amit a hátakon elbírnak, azt elvihetnek magokkal.” A történelem az anekdotikus várvívást nem V. Károly, hanem III. Konrád német császár nevéhez, illetve Weinsberg ostromához (1140) fűzi. Mikes a várat nem említi; a lényegi mozzanat egyezik a *Spectateur* bővebb elbeszélésével. Ennek bevezető soraiban Moréri történeti szótárára hivatkozik, s egy gentilhomme elbeszélését idézi, megemlítve, „...ce qui s’étoit passé à un fameux siège en Allemagne, & que j’ai lû depuis dans mon Dictionnaire Historique, à peu près en ces mots (Morery appelle ce Duc Henri le Superbe & et la ville Veinsberg. D’ailleurs il raporte la chose un peu differement)...” – tehát kissé másként adva elő a dolgot. A francia szövegben (499.) a császár nagylelkű ajánlata a nők kérésére adott válaszként született meg; „...& que cette ville étoit sur le point de se rendre, les femmes, qu’il y avoit, suplierent l’Empereur qu’il leur permît d’en sortir avec ce qu’elles purroient emporter. Sa Majesté Impériale, qui crut que leur charge n’aboutiroit pas à grand chose, y donna les mains;” Mikesnél a dolog csattanója részletezőbb. „Másnap a császár elhül belé az egész táborával, amidőn látja, hogy az asszonyoknak, akik a várból mennek, mindenikének egy férfiú a hátán: az asszonyoknak a férjek, a leányoknak az atyjafiok. A táborra érkezvén így megterhelve, mondák a császárnak, hogy engedelme

¹⁶⁵ 104. lev. 1734. április; ÖM I, 193, 662–663; Fest, i. m. 347; Le Spectateur, 1741, II, 401.

¹⁶⁶ 107. lev. 1734. október; ÖM I, 197, 666; Fest, i. m. 347; Le Spectateur, 1746, II, 126–129.

szerént ők drágább portékával nem terhelhették meg magokat, mint a férjekkel. Erre megkegyelmezett a császár az egész városnak.” – „mais elle fut bien surprise de voir que chacune en sortit avec son mari sur le dos. L'Empereur ému, à la vûe de ce spectacle, en versa des larmes, & après avoir comblé d'éloges la tendresse de ces femmes, il pardonna à leurs maris...”¹⁶⁷ Ennek szabad s egyéni előadása a mikesi változat.

A következő, 109. levélben ismét a Spectateur nyomára bukkanunk. Mikes a bujdosók kiszolgáltatottságának, segítségre szorulásának időszerű gondolataiból a szegény s gazdag biblikus ellentétpár kapcsán az adakozás és jótétemény emberi s erkölcsi oldalára tereli a szót. Egy pogány császárnak tulajdonított szép mondás, „a máit elvesztettem, mert senkivel jót nem tettem”¹⁶⁸ idézése után újabb következik. „A minap olvastam, hogy egy adakozó embernek ezeket a szót írták a koporsójára:

Amit elköltöttem, azt elvesztettem;

Amit bírtam, azt másnak hadtam, és

amit másoknak adtam, azt maradandó helyre eltettem.”

A 166. levélben hasonló gondolat körben szintén előfordul: „Egy jó keresztyén azt szokta vala mondani:

»Elvesztettem, amit elköltöttem,

Másokra hagytam, amit bírtam,

A' megmaradt, amit másoknak adtam.«

A' bizonyos, hogy megmarad nemcsak az adomány, de még csak a szép, kegyes felebaráti szeretettel való szók is megmaradnak. Hát mit mondhatni az olyanokról, akik azzal nem törődnek, akármit mondjanak felölök holtok után...”¹⁶⁹ A későbbi szöveg változata az adakozó ember előbbi koporsófeliratának, jóllehet ezúttal keresztyéni mondásként tűnik fel. A sírversek csoportjába tartozó sorok francia megfelelőjét is rögtönzött bevezető kíséri: „Je me souviens à cette occasion d'avoir vû quelque part l'épitaphe d'un homme charitable, dont la lecture me fit un plaisir extrême. J'en ai oublié les paroles, mais le sens revenoit à ceci:

J'ai perdu ce que j'ai dépensé;

j'ai laissé à autres ce que je possédois et

¹⁶⁷ 108. lev. 1734. december; ÖM I, 198–199, 667–668; Fest, i. m. 347; Le Spectateur, 1741, V, 198–199; Montaigne hasonlóképpen, de tömörebben írja le a történeti anekdotát, Essais, livre I, chap. I, 4. Király, i. m. 1909, 343–344.

¹⁶⁸ 109. lev. 1735. január; ÖM I, 200, 699; Suetonius, De vita Caesarum c. példa- s anekdotaízü elbeszélést tartalmazó fő művében Titus Flavius Vespasianus római császárnak írja: „Egyszer vacsora közben eszébe jutott, hogy egész nap nem segített senkinek a baján, s akkor ezt az emlékezetes, méltán dicséretes kijelentést tette: Barátaim, elvesztegettem ezt a napot.” („Amici, diem perdidi.”) Caesarok élete. Ford. Kiss Ferencné. Bp. 1961, 306; Király, i. m. 1909, 344.

¹⁶⁹ 166. lev. 1742. ÖM I, 257.

j'ai mis en reserve ce que j'ai donné.”¹⁷⁰

A két magyar fordítás-változat ennek pontos megfelelője. A második variációban helyreállt a francia főmondat–mellékmondat követési rendje, ami az elsőben megfordult a tárgyi mellékmondat előrevetésével. A kettő közötti átmeneti szövegváltozatnak látszik újabb előfordulása; ez kéziratos beírás Mikes egyik keltezetlen fordítás-kötetének¹⁷¹ elején:

„Azt elvesztettem, amit elköltöttem,
Azt másnak hagytam, amit bírtam
és az megmaradott, amit adtam”

A legkésőbbi (1749) a 166. levél (1742) betétjével azonos:

„Elvesztettem, amit elköltöttem
másokra hagytam, amit bírtam
a' megmaradott, amit másoknak adtam”

A Spectateur sírfelirat (l'épitaphe) szövegeként idézi; Mikes koporsófeliratként említi először. Zolnai forráskutatását megelőzőleg Király György a *Gesta Romanorum* 16. elbeszélésében jelölte meg a koporsófelirat forrását.¹⁷² Valószínű, hogy az angol folyóirat kommentárjában idézett szöveg is a latin ősforrásra megy vissza.

A Spectateurrel összefüggő fordításnak csak sok év elteltével akadunk nyomára Mikes *Leveleskönyvében*. 199. levelében tavaszi háborús hírekről ír. „A francia és az anglus hadakozást hirdetének egymásnak.”¹⁷³ Anglia fő ellenfele az osztrák örökösödési és a hétéves háborúban Franciaország volt. Amerikában az angolok kezükbe kaparintották a legnagyobb francia gyarmatot, Kanadát, s Indiában is jelentős előnyöket szereztek. A gyarmatosítás folyamatát színes exotikus történetek terjedése kíséri. „Az anglusok igen kegyetlen, kemény szívűek és háláadatlanok. A minap olvastam egy anglusról, aki ugyan érchercege volt a háláadatlanoknak, lehetetlen, kedves néném, hogy le ne írjam.” – Je m'amusois l'autre jour à lire la relation des Barbades, que

¹⁷⁰ The Spectator, nr 177. Le Spectateur, 1741, II, 305; az érdekes „elfeledett” felirat szavai a doncasteri Szent György-templomban: „That I spent, that I had; That I gave, that I have; That I left, that I lost.” Vö. The Spectator, Henry Morley kommentárjaival kiad. London én. 259; Zolnai, i. m. 1916, 101, 106.

¹⁷¹ Az idő jól eltöltésének Módja. Én. Mikes beírása a címlap előtti levél rectóján; ÖM VI, 7; A Valóságos Keresztényeknek Tüköre. 1749. Mikes beírása címlap versóján; ÖM III, 785, 929.

¹⁷² Gesta Romanorum, Cap. 16. De vita exemplari. I. m. 300; ebben az ősi formulákra (Seneca, Gellius) emlékeztető latin eredeti: „Legitur de quondam imperatore romano...super sarcophagum talis erat superscriptio: Expendi, donavi, servavi, habui, habeo, perdidi, punior; primo quod expendi habui, quod donavi habeo.” Haller átültetésében: XVI. Rész. „A jó példáról.” „El-költöttem: Ajándékoztam: Meg-tartottam: Enyím volt: Tartom: El-vesztettem: Büntettem. Elsőben, a' mit el-költöttem, az enyím volt: a' mit el-ajándékoztam, azt birom.” A király összegyűjti tanácsát, hogy fejtse meg neki a rejtélyes írás értelmét. Haller János: Hármass istória, ford. H. J. Kolozsvár 1695 (RMK 18. 492); Király, i. m. 1909, 344; ÖM I, 670.

¹⁷³ 199. lev. 1756. április; ÖM I, 289.

l'honnête Lignon a donnée au Public, il me souvient d'y avoir vû le recit d'une aventure, qui peut servir de contre-batterie à celle que vous prônez tant. La voici mot pour mot." A 18. század irodalmának egyik igen elterjedt témája volt az ártatlan vad leány története, akit sorsa egy európai emberrel hoz össze, és akit aztán szerelmese szívtelenül elhagy. A mesemotívum erkölcsi magva a vad leány ártatlanságának, gyöngéd és önzetlen szerelmének szembeállításával az európai emberek lelketlen önzésével.¹⁷⁴ Az új tematika eredete a 17. századba nyúlik vissza. Már J. Mocquet¹⁷⁵ mesél egy angolról, aki Brazília partjain hajótörést szenvedve egy indián nő szerelme folytán megmenekül a haláltól. Ezt a históriát R. Ligon fejlesztette tovább, megtoldva azzal, hogy az angol magával viszi a hajóra a leányt – akit ő már Yericónak nevez –, hogy aztán rabszolga gyanánt eladja. Innen került ez a történet – Inkle és Yarico nevekkel – a londoni folyóiratba. Itt kapja e novella, valószínűleg nem Addison, hanem Richard Steele tolla révén, azt a kidolgozott formát,¹⁷⁶ mely aztán bejárja a francia és német irodalmat. Mikes követi a francia szöveget, helyenként mondatról mondatra fordít, főleg rövidít. A Barbados sziget nevét francia kiejtéssel megtartja, de elhagyja az évszámot (1647), a hajó nevét, a személyneveket.

Íme a tömör indítás: „Elég a’, hogy egy rendes ifjú anglus, az atyja kereskedő volt és gazdag, de ő igen fősvény lévén, még többet akara szerezni, azért más több kereskedőkkel Amérikában indula.” – „Mr. Thomas Inkle, troisième fils d’un de nos riches Citoyens de Londres, âgé de vingt ans, s’embarqua aux Dumes, le 16. de Juin 1647. sur le Vaisseau, nommé l’Achille, destiné pour les Indes Occidentales. Il entreprit ce voyage, dans la vûe de s’enrichir par le Commerce...” s folytatólag tart az ifjú jellemzése mintegy tíz sorban; ezt Mikes elhagyta. Az Amerika partjainál kikötő hajó utasait „vademberek” („Indiens”) rohanják meg, amiről a fordító híven tudósít, jobban kiszínezve a kétségbeesett angol menekülését. Teljesen hű a „vadleány” („Indienne”) és az ifjú találkozásának leírása: „...une jeune Indienne sortit d’un endroit couvert de buissons qu’il y avoit derriere lui, & le vint trouver. Surpris d’abord l’un & l’autre de cette entrevûe, ils ne tarderent pas à se regarder d’un oeil favorable. Si l’Européen fut charmé de la tournure, des traits & des graces un peu sauvages de l’Americaine toute nue; celle-ci n’admira pas moins l’air, le teint & la taille d’un Européen habillé de pié en cap. Elle devint même si amoureuse de lui, qu’inquiète pour sa vie, elle le conduisit dans une cave & qu’après l’y avoir régalé de fruits délicieux, elle eut soin de le mener

¹⁷⁴ Szolid változata Goldoni, *La Bella Salvaggia* (A szép benszülött leány) c. darabja, amelynek meséje olvasható l’abbé Prévost úti élményeiben (Delamira és Zadir szerelme). Goldoni, i. m. 313.

¹⁷⁵ Jean Mocquet: *Voyages en Afrique, Asie, Indes...* 1616, 150; itt az angol a legelső alkalommal hajóra száll, az otthagytott vadleány pedig gyermeküket utána veti a tengerbe; Richard Ligon: *History of the Island of Barbadoes*. 1657.

¹⁷⁶ *The Spectator*, nr 11. *Le Spectateur*, 1741, I, 61–65; Király, i. m. 1909, 344; Zolnai, i. m. 1916, 97–100; Riedl Frigyes: *A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig*. Egyet. Könyom. jegyz. 1908, 272.

boire à une source d'eau vive." – „...de mind elhűle azon, hogy hátratekintvén, egy leányt láta a bokor közül kijőni, aki hozzája mene. És mindenik álmélnodni kezdé egyik a másikan, és mindenik kegyesen kezdé egyik a másikat tekinteni. És ha az ifiú megkedvellé a vadleánynak termetét és személyit, aki is mezítelen volt, a leánynak is megtetszék az ifiúnak termete, feje ábrázatja, és annyira megszereté, hogy mindjárt azon kezdé gondolkodni, hogy tarthassa meg életét. És egy barlangba vivé, és minekutána szép gyümölcsökkel megvendéglette volna, egy szép forráshoz vivé, hogy innék." A nyakláncsal ékesített mezítelen leány kedvtelő foglalatosságának elhagyását a barlang feldíszítésének mozzanata követi. „Hogy pediglen mulatságot szerezhessen neki, kiviszi vala őtet estve vagy a holdvilágon valamely szép kies helyre, valamely forrás vagy patak mellé, ahol a legény nyugodhatott, ő pedig addig vigyázott, vagy pedig az öliben aluttatta..." Az egzotikus idilli jelenet a franciában színesebb. „Pour lui rendre même sa prison plus suportable, elle se hazardoit quelquefois de le conduire, entre chien & loup, ou au clair de la Lune, à des besages reoulés ou à des solitudes charmantes; & après lui avoir indiqué un endroit où il pouvoit reposer tranquillement, au doux murmure des eaux, & au chant du rossignol, elle faisoit sentinelle, ou le tenoit endormi entre ses bras..." Kezdetleges beszélgetésükben az angol ígéreteket tesz: „Eszerént töltik vala idejeket, amég magoknak új nyelvet nem csinálának. Akkor a legény megérteté véle, hogy szerencsésnek tartaná magát, ha őtet bírhatná a maga hazájában, ahol néki szép köntösöket csináltatna." – „C'est ainsi qu'ils passoient le tems l'un & l'autre, jusqu'à ce qu'ils eussent inventé un nouveau langage, à la faveur duquel notre jeune Heros dit à sa maîtresse, qu'il s'estimerait bien heureux de la pouvoir posséder dans le pais de sa naissance, où elle iroit habillée d'étofes de soie, comme celle de sa veste; où il la feroit porter dans des maisons traînées par des chevaux, à l'abri du vent & de la pluie, & où ils ne seroient pas exposés à toutes ces craintes & à ces alarmes, qui les agitoient alors." A hintónjárásra utaló soroktól elmaradt a fordítás. Boldogságuk közepette hajó tűnt fel a láthatáron. „Egynehány holnapokat töltöttek vala el nagy szerelemben, amidőn a leány a tengeren egy hajót meglátván..." – „Ils avoient déjà vécu plusieurs mois, au milieu de leur tendres amours, lorsque Yarico aperçut un navire sur la côte..." A hajóra szállás körülményeit rövidítve, a vadleány örömet s reményeit színesebben ecsetelve, Mikes remek fordítói teljesítménye jellemzi az angol megváltozását. „De mennél inkább közelgetnek vala ahhoz a szigethez, a mi ifiúnk annál kedvetlenebb és gondolkodóbb kezdé lenni, megvizsgálván azt magában, hogy ő mennyi időt töltött el hejában, hogy azon idő alatt az ő pénze semmi interest néki nem hozott, az ő kereskedése azon idő alatt nem folyt. Hogy pedig visszaszerezhesse azon veszteséket, és jó számot adhasson szüleinek az útvjáról, elvégezé magában, hogy attól a társától, aki véle annyi jót tett, megválják, mihent a szigethez érkezik; ahol mihent a hajó odaérkezik, a tengerparton vásárt tartanak, ahol a rabokat eladják, valamint nálunk a lovakot és az ökröket adják el." – „Mais à l'approche de cette Isle, notre jeune homme, reveur & pensif, vint à considerer le tems qu'il avoir perdu & à calculer tous les jours que son capital ne lui avoit produit aucun

intérêt. Afin donc de se mettre en état de réparer ses pertes, & de pouvoir rendre bon compte de son voyage à ses parens & à ses amis, il résolut de se defaire de Yarico à son arrivée au port, ou un vaisseau n'a pas plûtôt mouillé, qu'il se tient un marché public sur le bord de la mer, pour la vente des Esclaves, Indiens ou autres, qu'il y amène à peu près comme on vend ici les chevaux & les boeufs." Bizonyos szövegösszevonás mellett Yarico helyett a jótévő társ hangsúlyozása jobban kiemeli az angol szívtelenségét. „A szegény nyomorult vadleány sírni és reménkedni kezd, de csak hejában. Azt is értésire adá, hogy terhes volna tőle. De az ifiúnak a szive semmin meg nem esék, hanem csak a maga hasznán. De sőt még, hogy megtudá, hogy terhes volna, még nagyobb áron adá el egy kereskedőnek.” – „Cette pauvre malheureuse eut beau fondre en larmes, & lui représenter qu'elle étoit enceinte de ses oeuvres; insensible à toute autre voix qu'à celle de l'intérêt, il ne pensa qu'à profiter de son aveu pour en tirer une plus grosse somme d'un Marchand de la Colonie, auquel il la vendit.” Az angol szerző meghatódottan zárja a kegyetlen történetet. „Je fut si touché du récit de cette aventure, que je sortis de la chambre les larmes aux yeux...” Mikes együttérző gondolatokkal s elítélőleg szól az embertelen cselekedet ellen. „Kedves néném, mit mondasz erről a háláadatlanról? Én csak azt mondom, hogy az Isten megfizette irtóztató háláadatlanságát. Legalább ne adta volna el, ha magának meg nem akarta tartani. Oh fősvénység, mennyi lelket vesztesz el!”¹⁷⁷ A kalandos egzotikus novella átültetésével Mikes egy korabeli világirodalmi témakör jellegzetes darabjának adaptációját végezte el.

Szépprózai jellegű s világirodalmi érdekű az a történeti mondán alapuló miniatűr elbeszélés is, amelyet Mikes következő levelébe szőtt bele. A törökországi éveiben megélt utolsó vezérváltást a török császár leányainak furcsa és boldogtalan házasságáról ismert motívumokkal kíséri. „Itt ám olyan dolog nem történik, mint a Nagy Károly császár leányával történt.”¹⁷⁸ S ezután részletesen előadja „a Károlus Magnus leánya”ról a 103. levélben más összefüggésben egyszer már röviden elmondott novellát. Erről előljáróban összefoglalható Király és Zolnai véleménye Mikes forrásáról.¹⁷⁹ A mondának történeti alapja valószínűleg Angilbert, udvari költőnek, és Nagy Károly leányának, Bertának szerelmi viszonya. Csakhogy a monda Angilbert helyébe az ismertebb Eginhardot léptette. Ennek felesége valóban Emma volt, de nem Nagy Károly, hanem Bernhard wormszi püspök leánya. A monda legrégibb alakja a 12. századi *Chronicon Laurishamense*, melynek szerzője valami lorsche barát. Ezen alapulnak az összes későbbi irodalmi feldolgozások.¹⁸⁰ Így került a monda a 17. századi latin és

¹⁷⁷ ÖM I, 291, 782–785; a témát Mikes után feldolgozta Lévay József: A vadon tündére c. versében (Összes költemények. Bp. 1881); Jánosy István: A vad leány (Mikes 199. levele). Élet és irodalom 1961. okt. 7.

¹⁷⁸ 200. lev. 1757. január; ÖM I, 291–292 és 103. lev. 1734. március; ÖM I, 192.

¹⁷⁹ Király, i. m. 1909, 263–266, 343; Zolnai, i. m. 1916, 101, 106.

¹⁸⁰ Elterjedt a népköltészetben, kivonatos közlésben, utánnyomásban, a lorsche Krónika kiadásával, pl. Marquard Freher adta ki, *Rerum Germanicarum scriptores*. Frankfurt 1600, 62; változatai is megjelentek Martinus Crusius: *Annales Suevici*. Francoforti 1595, pars II, 15, 19; a

német anekdotagyűjteményekbe (Justus Lipsius, Zincgref, Joh. Pet. Lange), ezek közvetítésével pedig a tulajdonképpeni irodalomba, ahol számtalan verses és prózai feldolgozást ért meg, mint kisebb-nagyobb költői elbeszélés, regény vagy dráma. A novella átalakítása Bayle munkája. Maga Bayle Freher után beszéli el újra a novellát, Eginhart cikkének B) jegyzetében. Elhagyja az eredeti krónikai részletezését és hosszú beszédeit, s így annál jobban emeli ki éppen az elbeszélő elemeket. Fő motívumaiban és ezek egymásutánjában megegyezik vele. A novella megtalálható a *Spectateurben*, szintén Freher után elbeszélve.¹⁸¹ A *Spectateur* és Bayle szövege, melyre az előbbi is utal, szóról szóra megegyeznek. Mikes mindkettőben olvashatta.

„Eginhart, Chapelain et Sécrétaire de Charlemagne, s'aquitoit si bien de ses emplois, qu'il étoit aimé de tout le monde. Il le fut même ardemment d'Imma fille de cet Empereur, et il conçut aussi pour elle beaucoup de passion.” A két szerelmes bemutatása ezzel teljesen egyezik. „A császárnak volt egy Eginhárt nevű secretáriusa; ez a maga hivatalját oly jól viszi vala végben, hogy mindenek szerették. De a többi között a császárnak egyik leánya még inkább szereté őtet, viszontag ő is nagy szeretettel volt Immához.” Ha a fordítás stílusárnyalatokban nem is oly gazdag, közlésmódja hű és gördülékeny. „Minthogy pedig ez a szeretet hová-tovább nevedék, igen veszedelmes dologra és próbára adá magát, mivel egy étszaka az Imma ajtajára mene kopogatni, mintha a császár küldte volna őtet.” Ez már erős összevonása az eredeti bővebb szövegének. „La crainte des suites les empechoit de se joindre; mais elle n'empêchoit pas que de part et d'autre le feu de l'amour n'allât tous les jours en augmentant. Il se résolut enfin à faire un coup de hardiesse, ne pouvant plus refréner l'ardeur qui le transportoit. Il se glissa de nuit à l'appartement de la Princesse, il frapa tout doucement à la porte, il fut admis dans la chambre sur le pied d'un homme qui avoit à parler de la part de l'Empereur”, ami a cselekmény első felének döntő mozzanataig visz el. A szerelmesek titkos találkozója Mikes diszkrét előadásában: „De mihent bébocsáták, Immának más dologról kezde beszélleni, aki is örömmel hallgatá, és nagy kegyes szeretettel fogadá, és hajnalig együtt maradának.” Ezzel a stilizálással szemben a gáláns és képletes francia fogalmazás többet sejtet: „il parla tout aussitôt d'autre chose, et il apaisa la flamme le plus agréablement du monde.” A folytatás azonos: „Il se vouloit retirer avant la point du jour, mais s'aperçut que pendant qu'il s'étoit bien diverti avec Imma, il étoit tombé beaucoup de neige.” – „Hajnalban pedig Eginhárt vissza akarván térni, látá, hogy sok hó esett volna, amég egymással mulatták volna magokat.” S itt egy gallicizmus csúszott tolla alá: „Attól igen kezde tartani, hogy a hóban a nyomáról meg ne üsmerjék,” – „Il craignit donc que la trace de ses pieds ne le découvrit,” – ami azért érdemel figyelmet, mivel a korábban szabadon előadott novellaszövegben ez áll: „...attól kezde tartani, hogy a nyomát meg fogják látni az udvaron.” (103. lev.)

lorschi szöveg francia kiadásokban is elérhető volt, André Duchesne: *Historiae Francorum Scriptores*. Paris 1636–1649, III, 490.

¹⁸¹ The Spectator, nr 181. Le Spectateur, 1741, II, 325; ÖM I, 786, 787.

A szépprózai fordulatot előidéző különös megoldás leírása: „A császár leányának megmondá, hogy mitől tartana, és micsoda nyughatatlanságban volna. Tanácsot tartának együtt, hogy miképpen cselekedjenek, hogy semmit észre ne vegyenek. Végtire a fejedelemasszony találta módot abban. A' pedig a' volt, hogy a szeretejét a hátán kivigye a hóból.” A franciában tömörebb: „et il s'entretint de son inquiétude avec la Princesse. Ce fut à délibérer sur les moyens de sortir de ce mauvais pas: enfin la Princesse trouva la clef, elle s'offrit de charger sur ses épaules son amant, et de le porter jusques au delà de la neige.” Az éjszakai kaland új szereplő bevonásával folytatódik: „A császár pedig az egész éjszakát álm nélkül töltötte volt, és igen jó reggel felkelvén, az ablaknál volt, és látá a leányát, hogy micsoda nehezen vitte a terhét, és azt letévén, nagy sietséggel visszatére. A császár ezen mind csudálkozék, mind megkeseredék.” – „L'Empereur avoit passé cette nuit-là sans dormir, et l'on croit que cette insomnie fut un effet tout particulier de la Providence. Il se leva de grand matin, et regardant par la fenêtre il vit sa fille qui avoit de la peine à marcher sous le fardeau qu'elle portoit et qui après s'en être defaite se retiroit au plus vite. Il fut ému et d'admiration et de douleur, mais croiant qu'il y avoit quelque chose divin à tout cela, il prit le parti de dissimuler.” Mikes ennél rövidebb, mivel a gondviselészerű gondolatot elhagyta, egyébként jól érzékelteti a meglepő látványt. Pontos a titkár és uralkodója közti udvari jelenet bemutatása. „Eginhárt bizonyos lévén abban, hogy a cselekedete nem maradna sokáig titokban, meg akara válni az udvartól, és a császár lábaihoz borulván kére arra engedelmet, mondván, hogy szolgálatjáért nem vett volna jutalmat. A császár felelé, hogy fog gondolkodni, és bizonyos napot ada néki, melyen tudtára fogja adni szándékját.” „Eginhart bien assuré que son action ne demeureroit pas longtemps inconnue résolut de se retirer, et se jeta aux pieds de son maître pour lui en demander la permission: il alléqua que ses longs services n'avoient pas été récompensez. L'Empereur lui répondit qu'il y penseroit, et lui marqua un certain jour où il lui feroit savoir ses intentions.” – A szerelmes szekretárius sorsát eldöntő nap érkezett: „Le jour venu il assembla son Conseil, et y déclara le crime de son Secrétaire: il raconta de pointe en pointe ce qu'il avoit vu, et demanda les avis de la Compagnie sur une affaire qui deshonorait sa maison. Les avis furent partagez: plusieurs Conseillers opinèrent à une rude punition, les autres aiant bien posé la chose conseillèrent à l'Empereur de la décider lui-même, selon sa divine prudence. Voici quelle fut sa décision. Il déclara qu'en châtiant Eginhart il augmenteroit plutot la honte de sa famille qu'il ne la diminueroit, et qu'ainsi il aimoit mieux couvrir cette ignominie sous le voile du mariage.” – „Azon a napon pedig a császár esszegyűjté a tanácsit, elejekbe tévé a secrétáriusának vétkét, és elébeszélé, amit látott vala. Tanácsot kére tőlök olyan dolgról, amely meggyalázta házát. Ki-ki mást tanácsola, maga pedig azt mondá, hogy Eginhártot ha megbünteti, azal nemhogy megkisebbítené, de meg nagyobbá teszi a familiája gyalázatját, azért inkább szereti ezt a gyalázatot elfedezni a házasságnak palástjával.” A hű fordítás csupán a megoszló vélemények lerövidítésében tér el az eredetitől. Tömörebb a novella vége is: „Eginhártot béhívaták, és azt mondák néki,

hogy szolgálatjáért jutalmul a császár leányát adnák neki.” – „On fit entrer le galant et il lui fut dit que pour satisfaire aux plaintes qu’il avoit faites de n’être pas payé de ses longs services, on lui donnoit en mariage la fille de l’Empereur.” – Íme az uralkodó szavai: „Je vous donnerai ma fille, lui dit Charlemagne, cette porteuse qui vous chargea si benignement sur son dos.” – „Igenis, néked adom, mondá a császár, aki téged oly jóvoltából a hátán hordozott.” A befejezés a szerencsésen végződő széphis-tóriák jellemző mozzanata: „Tout à l’heure on fit venir la Princesse, et la mit entre les mains d’Eginhart, aussi bien dotée que le pouvoit être la fille d’un si grand Prince.” Mikes nem beszél a hozományról: „A fejdelemasszonyt mindjárt hívák, és az Eginhárt kezire adák. Ők lássák.” Más kommentárt nem fűz hozzá. A világias szerelmi história átültetése egészében sikerült fordítói teljesítményként értékelhető; Mikes irodalmi levelezésében egész sorát hozta létre az ilyen kis fordítói remekműveknek, ezáltal is egyengetve a magyar széppróza fejlődését.

A hatvanhetedik életévében járó levélírónak és fordítónak az 1757. év termékeny esztendőnek bizonyult. A 204. levél egy török esemény és egy Spectateur-féle példaszzerű adoma gondolati összefüződése. „Kedves néném, ismét nagy hír! Oszmán császár sok betegeskedése után a sok mindenit másra hagyá. Mondám, másra hagyá, mert az a más is nem másnak, hanem másra hagyja, valamint a dervis mondá egy perzsiai királynak.”¹⁸² Ezzel rátér a lényegre: „Egy dervis bémenvén a király udvarában, egy filegorjában egy gyéként leteríte, és a pipáját meggyújtá, mintha ő lett volna az úr.” Az esemény ilyen bevezetése szemléletes összevonása a bővebb francia eredetinek. „Un Derviche, ou Religieux Mahométan, qui voiageoit en Tartarie, ne fut pas plûtôt arrivé à la ville de Balk, qu’il alla se camper dans le Palais Roial, qu’il prenoit pour un Caravanseraï. Il y entre, & après avoir regardé de tous côtés, il va se placer sous une belle galerie, met bas son petit sac & son petit tapis qu’il étend, & il s’assied dessus.”¹⁸³ A letelepedést követő zajosabb esemény Mikesnél az uralkodó beavatkozására korlátozódik: „A király meglátván, hozzája küldé, megizenvén neki, hogy mérte volna megpróbálni, hogy szabadság nélkül béménjen.” Forrásában az őrség lépett először akcióba: „Des gardes l’ayant aperçu, lui crièrent de se lever, lui demandant en colere, ce qu’il prétendoit faire-là? Il répondit qu’il vouloit passer la nuit dans ce Caravanseraï. Les gardes se mirent à crier plus fort, qu’il s’en allât, que ce n’étoit pas là un Caravanseraï, mais le Palais du Roi. Le Prince, qui se nommoit Ibrahim, étant venu à passer là-dessus, rit de la méprise du Derviche, & l’ayant fait appeler, lui demanda comment il avoit si peu de discernement, que de ne pas distinguer un Palais d’un Caravanseraï.” A végig tömörítő előadás még a király és a dervis párbeszédét is az utóbbi üzenetére vonja össze: „A dervis azt izené, hogy a vendégfogadóban mindennek szabad bémenni; a királynak szüleatyja, nagyapja, apja egymásra hagyták a

¹⁸² 204. lev. 1757. november; ÖM I, 296.

¹⁸³ The Spectator, nr 289. Le Spectateur, 1741, III, 293–294; Chardin: Voyage en Perse. 1711, I, 149; ebből nyomtatta ki Le Clerc, Bibliothèque choisie t. XXIII, 369; Király, i. m. 1909, 344; Zolnai, i. m. 1916, 92, 101, 106.

kastélyát, valamint a vendégfogadót. A király megneveté a dervis bolondságát.” – fűzi hozzá Mikes. A francia szövegben jobban érthető a dervis észjárása: „Sire, dit le Derviche, que V. M. me permette de lui demander une chose; Qui a logé d’abord dans cet Edifice, apres qu’il a été bâti? Ce sont mes Ancêtres, repliqua le Roi. Après eux, Sire, reprit le bon homme, qui y a logé? C’est mon Pere, repartit le Roi. Et après lui, dit le Religieux, qui en a été le Maître? Moi, répondit le Prince. Et de grace, Sire, continua le Derviche, qui en sera le Maître après vous? Ce sera mon fils, dit le Monarque. Ah! Sire, ajouta le Religieux, un Edifice, qui change si souvent d’habitans, est une Hôtellerie et non pas un Palais.” Úgy látszik, hogy a fordító nem törekedett teljesebb előadásra, mivel a dervis példájának lényegi elmondása után visszatért a bujdosók sorsát is érintő szultánváltásra.¹⁸⁴

Ezek az utolsó utolsó Spectator-fordítások,¹⁸⁵ novellisztikus és anekdotikus történetek átültetései Mikes levélírói és fordítói működésének befejező szakaszára esnek. *Leveleskönyvének* végénél tart; önálló kéziratot fordítás-köteteinek írását, szerkesztését, egyesek tisztázását befejezte. E késői fordítás-betéteken rajta van a több évtizedes gyakorlatban megedződött, tapasztalt alkotó, rodostói levélíró s mesteri fordító kézjegye. Munkásságában olyan fordítói erényekről tett bizonyosságot, hogy irodalmi levelezésébe szőtt fordítás-részletei is originális mikesi prózaként hatnak.

Nem térhetünk ki a *Leveleskönyv* fordítással összefüggő valamennyi prózai betételeire. Az ismeretlen vagy bizonytalan forrásokkal nem foglalkoztunk, mivel hiányzik jellemzésükhöz az összehasonlító alap. Pedig számos olyan fordításrészlet van köztük, amely jellegében s minőségében nem különbözik azoktól, amelyekről az előbbiekben áttekintést adtunk. A próbára tett asszony is egy ilyen „kis história”, reneszánsz féltékenységi téma.¹⁸⁶ A tengeri tolvajok, majd törökök fogságába esett francia ifjú és megmentésére indult álrúhási szerelmesének kalandos története, a szerelmesek szétszakadása, küzdelme és szerencsés egyesülése örök témája a széphistóriának.¹⁸⁷ Más műfajban „egy rendes história” a midrási mesét közvetítő Korach lázadásának előadása.¹⁸⁸ Egy bosszúálló olasz úr „véres históriája” amolyan kalandos novella, a

¹⁸⁴ ÖM I, 793–794.

¹⁸⁵ A Spectator egy későbbi fordítójáról vö. György, A magyar regény előzményei, i. m. 411; „Kolósváratt, egy érdemes hazánkfia az Addison és Steele által 1711–1712-ben kiadott s közönséges kedvvelést nyert Spectatort fordítja Anglusból”, – írja az EM 1814, 164. lapján. Ez a fordító valószínűleg azonos azzal a Fekete Ferencel, akit Döbrentei Gábor 1816-ban a Spectator fordítójának nevez, vö. Kazinczy Ferenc levelezése. Kiad. Váczy János. Bp. 1904, XIV, 118.

¹⁸⁶ 66. lev. 1725. ÖM I, 116, 572.

¹⁸⁷ 77. lev. 1726. ÖM I, 138, 600.

¹⁸⁸ 90. lev. 1729. ÖM I, 162, 632.

„valóságos olasz természet” elítélő jellemzése.¹⁸⁹ A szerelmes brüsszeli asszonyok novellisztikus versengése egy reformáció kori udvari történet.¹⁹⁰ Az erdőben elalvó kisasszony enigmatikus meséje gáláns típusú reneszánsz szerelmi eseményre vall.¹⁹¹ Krisztus varrás nélküli köntöséhez fűződő római legenda-részlet a középkori Pilátus-mondából.¹⁹² Szulimán és Ibrahim novellisztikus története a török vezérváltozások kapcsán előkerült „kis história”.¹⁹³ Egy francia úr vacsorára várja halott feleségét – példa a melankólia ártalmáról.¹⁹⁴ Az utolsók közé tartozik a Jeruzsálem pusztulásáról szóló levél-betét,¹⁹⁵ a vármai csatát földidéző Amurates császár históriája.¹⁹⁶ S végül a tengeren hajó után futó szent remete épületes példája arról, hogy Isten „a szív” imádságát szereti.¹⁹⁷ A felsorolás önmagában teljesebbé teszi a Mikes-levelekben található fordításanyag összképét. S ha mindehhez hozzávesszük a török szokásokról készült, összefüggő fordított szöveget,¹⁹⁸ amiről külön fejezetben szólunk, a levélíró Mikes sokrétű fordítói munkásságát – a *Leveleskönyv* viszonylatában – kiemelkedő egyéni teljesítményként kell értékelnünk. E fordítások összesége alighanem egyedülálló a régebbi magyar széppróza történetében Faludi és Bessenyei előtt.

¹⁸⁹ 94. lev. 1731. ÖM I, 171, 638–639.

¹⁹⁰ 94. lev. 1731. ÖM I, 172.

¹⁹¹ 94. lev. 1731. ÖM I, 173.

¹⁹² 95. lev. 1731. ÖM I, 173, 640.

¹⁹³ 97. lev. 1732. ÖM I, 178, 649.

¹⁹⁴ 100. lev. 1733. ÖM I, 188, 657.

¹⁹⁵ 201. lev. 1757. ÖM I, 293, 788.

¹⁹⁶ 203. lev. 1757. ÖM I, 295, 791.

¹⁹⁷ 206. lev. 1757. ÖM I, 298, 796.

¹⁹⁸ 172–192. lev. 1748–1754. ÖM I, 261–286, 737–779.